

KISS TAMÁS

**A „magyarságtól” a „romániai magyar társadalomig”
Az erdélyi társadalomkutatás és változó témakonstrukciói a népesedéssel
foglalkozó szövegek alapján.¹**

A tanulmány azokat az eljárásokat követi végig, amelyek segítségével az elmúlt évtizedekben az erdélyi magyar társadalomtudomány saját, változó megnevezésekkel illetett tárgyát („magyarságot”, „romániai magyar társadalmat”, „magyar népességet”) megalkotta. A szerző a népesedés kérdéskörét helyezi a középpontba, de nem csupán demográfiai jellegű tanulmányokat vizsgál. Kiss Tamás szociológus, demográfus az RMDSZ Ügyvezető Elnökség alkalmazottja. E-mail cím: t.kiss77@rmdsz.ro.

Bevezetés

Kiindulópontom Pierre Bourdieu (1998) a kulturális alkotások elemzésére kidolgozott modellje volt. Bourdieu különbséget tesz az állásfoglalások tere (jelen esetben a társadalomtudományi diskurzus) és a pozíciók mezeje között, és e két, homológnek feltételezett struktúra közötti megfelelést vizsgálja. Az állásfoglalásokat (a műveket, vagy esetünkben a társadalomtudományos kijelentéseket) valójában olyan diskurzív stratégiákként értelmezi, amelyek célja a mezőn belüli pozíció megőrzése vagy javítása. Másrészt a mező az, ami a referenciakeretet (a lehetséges állásfoglalások halmazát és azok viszonyítási pontjait) kijelöli, ami által a szereplők számára a külvilággal – elemzésünkben elsősorban a politikai hatalommal – szemben bizonyos fokú autonómiát biztosít. Bourdieu az autonómia alatt nem azt érti, hogy a művészeti alkotások létrehozói vagy az akadémiai szféra függetlenek lennének az őket körülvevő tágabb kontextustól, vagy az éppen aktuális politikai projektektől, hanem, hogy a hatás egy sajátos áttételen keresztül érvényesül, amit a prizma által megtört fény („törésmutató”) metaforáján keresztül érzékeltet. Elemzésemben annak lesz központi szerepe, hogy mivel a múlt rendszerben a népesedés kérdéskörével kapcsolatos „állítások” (tágabban értelmezve diskurzív aktusok) egy, elsősorban a két világháború közötti népi referenciák által dominált, történetileg előre megalkotott

¹ A tanulmányt egy terjedelmesebb szövegre alapozva állítottam össze. Az elemzés során szisztematikusan áttekintettem az 1957-ben Gáll Ernő által újraindított *Korunk* folyóiratban megjelent népesedési írásokat. A *Korunk* 1957 és 1989 között a legfontosabb társadalomtudományos fórum volt. Emellett az elemzett szövegtestbe több, a múlt rendszerben napvilágot kézikönyv is bekerült. A rendszerváltást követő időszakban a *Korunk*, a *Magyar Kisebbség* és az *Erdélyi Társadalom* népesedéssel foglalkozó írásait kell kiemelnem, amelyeken kívül szintén születettek demográfiai tematikájú könyvek. Jelen tanulmányban egyes kérdésekre, amelyeket a hosszabb szövegben tárgyalok, nem térek ki.

tematikus térhez igazodtak, a kommunista hatalomhoz (és annak népesedéspolitikájához) lojális megnyilatkozások is kettős értelmet kaptak. Már itt előre kell ugyanakkor bocsátanom, hogy ezen a ponton „felfeslenni látszik” az elemzés során követett, a pozíciók és a diskurzus szétválasztására építő alapmodell.

A tanulmányban két kulcsproblémára fogok fókuszálni:

(1.) A különböző társadalomtudományos konstrukciókban hogyan tételeződik a magyarság/magyar társadalom, mint kisebbségi közösség viszonya a modernizációhoz?

(2.) Hogyan tételeződik a kutatói (vagy a tíz-tizenöt éve még divatban lévő szóhasználatból élve, értelmiségi) pozíció viszonya a hatalomhoz, illetve a vizsgált társadalomhoz (magyarsághoz, néphez, népességhez, mindennapokhoz stb.)?

Először a hatvanas évek végén/hetvenes évek elején létrejött és megszilárdult diskurzív eljárásokat fogom bemutatni, majd az előbb említett két probléma mentén tárgyalom, hogy a kilencvenes évektől milyen irányú elmozdulások érhetők tetten. A múlt rendszerben kialakult diskurzív stratégiák számomra nem pusztán történeti szempontból (mint letűnt múlt) érdekesek. Egyrészt az eljárások amelyekeken keresztül az értelmiség a hetvenes-nyolcvanas években a „magyarságot” (mint közösséget) megformálta, az azokat létrehozó társadalomtörténeti kontextus megváltozása után is tovább éltek. Biró A. Zoltán (1995), Lőrincz D. József (2004) és Bárdi Nándor (2004) amellet érvelnek, hogy a kilencvenes évek elitdiskurzusaira és intézményépítési stratégiáira a hetvenes-nyolcvanas években megformált kollektivista magyarságkonstrukció nyomta rá a bélyegét. A népesedés kérdésköre – a történetileg kialakult témakapcsolódások miatt – ráadásul e kollektivista konstrukció egyik utolsó bástyája a társadalomtudományokban. Ezzel az előzetesen megformált referenciarendszerrel magunk is folyamatosan kénytelenek vagyunk számolni, amikor a népesedési kérdéseket érintő állításainkat pozicionáljuk. Másrészt a mai erdélyi társadalomtudományos gondolkodást – ezen belül pedig azt, ahogy a népesedésről beszélünk – a múlt rendszer öröksége közvetlenebbül is befolyásolja, mégpedig hipotézisem szerint azáltal, hogy a mai „középgeneráció”² számára a fogalmi építkezés során negatív referenciaként szolgált.

A kontextus: az ötvenes–hatvanas évek és a hatvannyolcas váltás

Az ötvenes évek

Az „egy két” problematizáló magyar diskurzusokkal szemben³ Romániában a két világháború között a népesedésről való beszéd neuralgikus pontja elsősorban a halandóság és a népegészségügy volt. Bár az ötvenes–hatvanas években a szociológiai

² Középgeneráció alatt azokat a társadalomkutatókat értjük, akiknek karrierje a kilencvenes évek legelején lendült neki, vagy teljesedett ki, szakmai szocializációjukban azonban a nyolcvanas évek döntő szerepet játszottak. Hogy csak néhány nevet említsünk: Biró A. Zoltán, Gagyi József, Oláh Sándor, Lőrincz D. József, Magyarai Nándor, Magyarai Vincze Enikő, Salat Levente, Keszeg Vilmos.

³ Az egykeutatók összefoglalását lásd Andorka (2001).

és eugenetikai nyelvezetet, amely ezt a kérdést artikulálta, a kommunista hatalom kiszorította a nyilvánosságból,⁴ bizonyos értelemben végrehajtotta az általuk megfogalmazott követeléseket. A két világháború közötti diskurzusok fő követelése ugyanis az volt, hogy az állam modernizációs aktorként vonuljon be a falusi társadalmi térbe. Ez az ötvenes-hatvanas években valóban megtörtént.⁵ Népesedési szempontból döntő, hogy ekkor épült ki egy olyan állandó intézményhálózat (orvosi rendelők hálózata, állandó, helyben lakó személyzettel), amely már nemcsak „kampányszerűen” gyógyított. Az orvos és az orvosi rendelő azonban csak egyik eleme volt annak az új intézményrendszernek, amely a falvak életét átszervezte. Az ötvenes években kezdődött el annak az adminisztratív-értelmiségi rétegnek a kiformalódása, amely a falvak felé a rendszer által propagált modernizációs mintát közvetítette.⁶ A népesedéspolitikai szintjén prioritást élvező halandóság,⁷ kiváltképp pedig a csecsemőhalandóság visszaszorításában nyilvánvalóan az orvosi rendelőknek jutott főszerep, de az egészségügyi nevelés terén a falusi értelmiség más csoportjai – elsősorban a pedagógusok – is jelentős szerepet kaptak. Ez a *felvilágosítói* szerepkör – amelynek a világháború előtt is voltak előképei – volt az, ami sok, elsősorban újonnan képzett, értelmiségi számára a kommunista modernizációt az ötvenes-hatvanas években legitimmé és vonzóvá tette. A falusi értelmiség számára ez nem (csak) a kollektivizálás, hanem gyermekhalandóság visszaszorításának az időszaka volt.

A népesedés kérdése – amennyiben nyilvánosan megjelent – elsősorban mint „egészségügyi propaganda” jelent meg. A termékenység, annak ellenére, hogy 1948–1955 között *de jure* abortusztilalom volt érvényben, gyakorlatilag nem problematizálódott. A magas termékenység semmiképpen nem volt „önérték”, kiváltképp, ha magasabb gyermekhalandósággal kapcsolódott össze (Veress 1957). Másik jelentős szempont, hogy az egészségügyi propagandát (a *felvilágosítást*) középpontba helyező diskurzusok, amelyek tágabb kontextusa a falvak társadalomszerkezetének teljes átalakítását célzó projekt, a „tradíció”, „tradicionalis” kifejezéseket és a körük szerveződő teljes szemantikai tartományt az elmaradottság szinonimájaként használták.

⁴ A két világháború között a modern egészségügyi rendszer kiépítésére vonatkozó követelés az eugenetikai diskurzusokban explicit vérségi szimbolikával társult. Ez az ötvenes-hatvanas években, az egészségügyi rendszer kiépítése alatt partvonalon kívülre került. Az ebben az időszakban fasisztaként aposztrofált eugenetikai vonulatot (Iuliu Moldovant, Petre Râmneamțut, Sabin Manuilát, Gheorghe Banut stb.) a Bukaresti Iskola szociológusaival együtt, a román társadalomtudomány, többek között Valdimir Trebici (1981, 1988, 1989) írásai nyomán, a hetvenes évektől ismét „felvállalta”. A két világháború közötti eugenetikai diskurzust Maria Bucur (2005) elemezte. Bokor Zsuzsa (2005) a kolozsvári prostitúcióra irányuló elemzésein keresztül azt dolgozta fel, ahogy a román nemzetépítő stratégiákkal összefonódott eugenetikai diskurzus a két világháború között egy alapvetően magyarok és magyar anyanyelvű zsidók által domináns városi térben működött.

⁵ Erről a lásd Oláh (2001; 2005), Gagy (2004; 2005a).

⁶ A Maros Magyar Tartományra vonatkozó kutatás tanulmányai közül lásd Bottoni (2005), Novák (2005), Gagy (2005b).

⁷ Más kelet-európai országokhoz hasonlóan Románia a halandóság, különösen a csecsemőhalandóság, visszaszorításában jelentős eredményeket ért el. A modern halandósági viszonyok valójában ebben a korszakban alakultak ki (Ghețău 1978).

A hatvannyolcas fordulat

Ki kell emelnünk a Ceaușescu hatalomra kerülésével beállt változások többrétegűségét. Egyrészt a hatvanas–hetvenes évek fordulóján bekövetkezett a diktatúra időlegesen felpuhulása. Ez elsősorban azt jelentette, hogy az ideológiai érvek mellett a tervezési folyamatban (és a rendszer legitimációjában) megnőtt a technikai-rationális érvrendszer súlya. A korszakban a lakossági fogyasztás és az életszínvonal is látványosan megemelkedett (Gagyí 2005a). Másodsorban a román különút megfogalmazásával párhuzamosan előtérbe került a nemzeti retorika, a nemzeti történelem, mint a rendszert legitimáló elem. Harmadsorban az 1966/770-es, az abortuszt törvényen kívül helyező rendelettel, a népesedéspolitikában is radikális fordulat állt be (Kligman 2000).

A népesedéssel kapcsolatos szövegeket vizsgálva egyértelműen kirajzolódik, hogy Ceaușescu hatalomra kerülése a magyar szaksajtóban egyértelmű diskurzív váltást jelentett, amelynek szerkezete az országos trendeket követte.⁸ A hetvenes–nyolcvanas években a *Korunk*ban, a néprajz, népi kultúra mögött, a népesedés problémaköre volt a leggyakrabban megjelenő társadalomtudományos téma. Amellett, hogy – szemben az ötvenes–hatvanas évekkel – a demográfiai témával foglalkozó közlemények folyamatosan jelen voltak, a *Korunk* tematikus lapszámokat, illetve évkönyveket szentelt a témának. Ilyen az 1971/9-es, az 1977/12-es lapszám, illetve a városal-urbanizációval foglalkozó 1980-as, a családdal foglalkozó 1986-os és a társadalmi változásokkal általánosabban foglalkozó 1982-es *Korunk Évkönyv*. Emellett a népesedés kérdésköre a Kriterion Kiadó repertoárjában is viszonylag hangsúlyos volt. Itt egyrészt az 1978-as *Változó valóság* című válogatást (Imreh, szerk. 1978), másrészt a Semlyén István által írt, illetve szerkesztett köteteket kell kiemelnünk (Semlyén 1980a; Semlyén szerk. 1982). A *Korunk* 1967 és 1989 közötti számaiban 55 népesedéssel foglalkozó tanulmányt találtunk, ami „normál” körülmények között nem lenne nagy szám, ha azonban a társadalomtudományok korabeli helyzetét és intézményes státusát figyelembe vesszük, jelentősnek mondható.⁹

A korszakkal magyar szempontból foglalkozó társadalomtörténeti tanulmányokban hangsúlyos, hogy a rendszer és a magyar értelmiségi elit között történt valamiféle kiegyezés. Bárdi Nándor, az erdélyi magyar „értelmiségi folklorhoz” hasonlóan, Ceaușescu hatalomra kerülésének kulcsmomentumaként értékeli az úgynevezett *hatvannyolcas kompromisszumot*. Ezzel egy olyan találkozóra utal, amin a kommunista vezetés és a prominens magyar értelmiségiek vettek részt, és ahol ez utóbbiak az anyanyelvhasználat és a nemzetiségi oktatás kérdését vetették fel. Az értelmiségiek javaslatait a pártvezetés ugyan formálisan elutasította, a találkozót követően azonban egy sor nemzetiségi intézményt alakított ki. A másik kérdés, ami a

⁸ Vladimir Trebici és Vasile Ghețau különböző időpontokban készült írásain keresztül arra is megpróbáltam választ adni, hogy a román népesedési diskurzusok szerkezete hogyan alakult, illetve, hogy az itt megfigyelhető trendek mennyiben és milyen áttételekkel tükröződnek a magyar nyelvű szövegekben. Erre a kérdésre most nem térünk ki.

⁹ Itt azt kell kiemelnünk, hogy Romániában egy rövid ideig tartó fellendülést követően a hetvenes évek közepére gyakorlatilag megszűnt az önálló társadalomtudományos képzés és ezzel párhuzamosan a kutatás intézményrendszere is visszafejlődött.

történeti munkákban megjelenik a megyésítés. Az ezzel foglalkozó szerzők (Gagyi 1997; Lőrincz D. 2004, 18-28, Novák 2006) azt emelik ki, hogy egyes székelyföldi, elsősorban csíkszeredai és sepsiszentgyörgyi elitcsoportok az 1968-as területi reform nyertesei közé tartoztak. Számunkra most elsősorban a változás azon aspektusa érdekes, hogy a magyar kisebbségi diskurzusban – a korábbi korszakkal szemben – lehetőség nyílt a nemzeti retorika egyes elemeinek újratermelésére. Ez természetesen szigorúan a rendszer által megszabott intézményes és kultúrpolitikai keretek között mehetett végbe (Bárdi 2004, 60.). Bárdi kronológiája 1972-re teszi a Ceaușescu féle „nemzeti homogenizációs” politika kezdetét. Azzal párhuzamosan ugyanis, mondja Bárdi, hogy a rendszer felmondta a „hatvannyolcas kompromisszumot”, a magyar elit saját intézményes játékterének szűkülésével szembesült. Ha meg akarjuk érteni, hogy ez az intézményes változás hogyan hatott a magyar értelmiségi elit „tudatára”, az általa termelt diskurzusokra, azt kell nagyon világosan látnunk, hogy a „’68-as kompromisszum” felmondása nem volt explicit és nem kötődött egy konkrét dátumhoz, eseményhez. A magyar intézmények leépülése fokozatos volt, és ráadásul parciális engedmények kísérték. Ez Bárdi szerint oda vezetett, hogy sokak (valószínűleg a többség) számára a nyolcvanas évek végén is plauzibilis volt, hogy a rendszerrel a nemzeti retorika egyes elemeinek újratermelése érdekében kötött kompromisszum az egyetlen járható út.

Magyarság és modernizáció: az etnográfiai paradigma szerepe

A bevezetőben elsőként kiemelt problémánkat, a magyarság és a modernizáció kapcsolatát döntő módon meghatározta, hogy a hatvannyolc utáni korszakban, abban, ahogy a magyar értelmiség saját közösségét látta és láttatta, az etnográfiai paradigmának kiemelt szerepe volt.

A hatvanas évek végén bekövetkezett kultúrpolitikai váltást több szempontból is megközelíthetjük. Az etnográfia statusa szempontjából az az aspektus érdekes, amit a „nemzeti múlt visszavételének” nevezhetünk. Ennek kapcsán a vidéki (nem akadémiai) értelmiség számára nem annyira a különböző, két világháború közötti gondolkodási iskolák rehabilitálásának, mint a „népi hagyomány” újrafelfedezésének volt gyakorlati – a réteg ethoszát befolyásoló – jelentősége. 1969-ben „*a néprajzi gyűjtőmunkálatok óriási nevelőerejét felismerve a gyermekek hazafias érzelmeinek kialakításában*”, a Pionírszervezet Országos Tanácsa útjára indította a Kincskereső Mozgalmat, amely országos néprajzi és helytörténeti gyűjtőmozgalommá nőtte ki magát (Szabó 1976, 75.). Ennek kapcsán ugyanazok a vidéki pedagógusok, akik az ötvenes-hatvanas években a kifejezetten tradícióellenes retorikára építő egészségügyi felvilágosító propagandát végezték, most a tradíciók felleltározása fele fordultak. A hagyományos – az ötvenes években „reakciós” és „nacionalista” hírében álló – néprajzi paradigma és a népi tradíciók újrafelfedezése országos trend volt. E trend oldalvizen hajózott be a magyar önkéntes néprajzi gyűjtőmozgalom is. A Pionírszervezet Országos Tanácsa alárendeltségébe tartozó, magyar nyelvű *Jóbarát* gyermeklap is beindította a maga pályázatait, amelyek több ezer iskolást és több száz

pedagógust mozgattak meg.¹⁰

A gyűjtőmozgalom, illetve a magyar hagyományápolás intézményes támogatottsága a hetvenes évek végére, párhuzamosan azzal, hogy a rendszer fokozatosan és csendben felmondta a „hatvannyolcas kompromisszumot”, megszűnt, vagy legalábbis megcsappant. Addigra azonban, részben épp a kompromisszum felmondása következtében, a magyar értelmiség körében a néprajzi paradigma az országos trendekhez viszonyítva is jelentős presztízsre tett szert. Lőrincz D. József (2004) szerint a néprajz a hetvenes-nyolcvanas években túlmutatott önmagán, egy általános legitimitásnak örvendő, „archiváló” magatartásformába ágyazódott, illetve az erdélyi (romániai) magyarságot – mint „elképzelt közösséget” – konstruáló elvvé, eljárássá vált.

A romániai magyarság az etnográfia közösségfogalmával analóg konstrukcióját, illetve az így tételezett közösség modernizációhoz való viszonyát a *moldvai csángók példázatán* keresztül közelítjük meg. Moldva a néprajzos szemében egyrészt az „archaikus vidék”, a „tökéletes terep”, olyan eldugott terület, ami a modernizáció sodrán kívül maradván a népi kultúra és hagyomány őrzője. Másrészt azonban a csángóság nemcsak archaikus közösségként érdekes, hanem mint az idegen nemzetállam vonzásába került magyar népelem példázata, ahol a modernizáció és az asszimiláció a társadalmi mobilitáson keresztül összekapcsolódik. A hagyományos néprajzi paradigma lényege az volt, hogy a kutatása tárgyát képező népi kultúra jelenben fellelhető elemeit egy, a múltba vetített valamikori teljesség maradványaiként képzelte el, és folyamatosan ennek az egykori teljességnek a pusztulásáról, széteséséről beszélt (Niedermüller 1994, 97). A csángó példázat az archaikus népi kultúra pusztulásának néprajzi narratíváját az etnikai eredet elvesztésével (asszimilációval) kapcsolta össze. A moldvai csángó népi kultúrával nem pusztán az egykor volt paraszti világ, hanem a csoport (nemzet előtti) magyarsága is elenyészik.

A csángóság néprajzi és történeti kutatása már az első világháború előtt megkezdődött,¹¹ azonban igazán Trianont követően értékelődött fel. Ekkor ugyanis a csángó-magyar népelem sorsa olyan példázattá sűrűsödött, amely potenciálisan 3,5 millió magyarra érvényes. A hetvenes-nyolcvanas évek Romániájában e példázat központi jelentőségre tett szert. Ez ahhoz kapcsolódott, hogy a „hatvannyolcas kompromisszum” felmondása és a homogenizációs politika olyan intézményes feltételrendszert teremtett, amelyben a magyar nyelv használatának, illetve a nemzetiségi intézményeknek egyre kevesebb helye maradt. Más szóval a modernizációnak egy olyan reprezentációja vált kizárólagossá (úgy a hatalom, illetve a román többség, mind a magyar értelmiség szemében), amelyben a társadalmi változás domináns iránya szemben állt a nemzetiségi, etnikai partikularitással.

Ebben a helyzetben, mondja Lőrincz D. József, a magyar értelmiség egy, már korábban is létező „népi ideológiához” nyúlt, amelynek kiemelt összetevői a néprajzi

¹⁰ A kérdéssel kapcsolatban interjút készítettem Szabó Zsolttal, aki a *Jóbarát* szerkesztőjeként a gyűjtőmozgalmat koordinálta, illetve több, a mozgalomba bekapcsolódott vidéki pedagógussal.

¹¹ Az első világháború előtti csángókutatás irodalmát Mikecs László foglalja össze (Mikecs 1941).

paradigmában is kulcsfontosságú esszencialista közösség- és hagyományfogalmak. A(z) etnikai) közösséget Lőrincz D. szerint a hetvenes-nyolcvanas években egyértelműen a modern társadalommal szembenálló *Gemeinschaft*ként határozták meg. E közösség „hagyományai” – ami alatt a néprajzi paradigma hagyományfogalmához hasonlóan egyfajta időben állandó *lényegiséget* értettek – kellett a modernizáció sodrába került egyén etnikai identitása számára kötőanyagul, egyfajta „kemény magként” szolgálnak (Lőrincz D. 2004, 35). A modernizáció (iparosítás, urbanizáció, földrajzi mobilitás) – függetlenül attól, hogy azt a román nemzetépítés (asszimilációs politika) pusztán eszközeként, vagy természetes és szükségszerű folyamatként gondolták el – a nyolcvanas években mindenképpen egyfajta szocialista *melting pot*ként tűnt fel, amely átrajzolta az erdélyi városok etnikai arculatát, a magyar falusi vidékek lakosságát pedig a román többségűvé vagy vegyes etnikumúvá vált városi központok fele terelte; és egyben az egyén etnikai identitását fenyegette.

Úgy véljük, hogy e reprezentáció egyeduralkodóvá válásában, amely a modernizációt és a magyar identitást szembeállította egymással, nemcsak azoknak a tényleges társadalmi folyamatoknak volt szerepük, amelyek bizonyos – elsősorban városi – társadalmi terek etnikai arculatát radikálisan átrajzolták. *Az alapvető különbség a nyolcvanas évek és napjaink között, hogy akkor a bukaresti hatalmi központ által propagált projekttel szemben nem létezett semmilyen alternatív modernizációs diskurzus.* Az eljárás, amit Lőrincz D. József „archiváló magatartásnak” nevez, és ami a „magyarságot” a néprajzi paradigma közösségfogalmának analógiájára konstruálta, egy olyan kontextusban tehetett szert a szokásosnál nagyobb hitelre, amikor esélytelennek tűnt minden olyan kísérlet – akár a diskurzustermelés szintjén is –, ami egy olyan modernizációs erőter kialakozását célozta, amelybe az etnikai-nemzetiségi partikularitás beilleszthető.

Laikusok és szakértők

A „magyarság” és a modernizáció fent tárgyalt viszonyán kívül a népesedéssel kapcsolatos szövegek megértéséhez szükséges röviden arról az intézményes háttérrel szólni, amely ezek termelését befolyásolta. A nemzetállami tértől eltérő kisebbségi intézményes szerkezet is hozzájárult ugyanis a népesedésről való beszéd sajátos helyzetéhez.

Heller-Némedi-Rényi magyarországi népesedési diskurzusokat elemző tanulmányának legérdekesebb gondolatmenete, ahogy a szerzők a népesedés témájának birtoklása fölötti küzdelmet végigkísérik. Ebben a vonatkozásban a két rivális csoportról beszélnek. Egyik oldalon ott volt a népi írók csoportja, akik számára a népesedési vita kulcsszerepet töltött be a nyilvános önreprezentáció és saját maguk csoportként való újjászervezése szempontjából. Az irányzat a két világháború közötti diskurzív hagyományra támaszkodva, a hatvanas években „*jelentkezett újra legitim*

tulajdonáért és azt lényegében meg is szerezte” (Heller-Némedi-Rényi 1990, 19). A szerzők azt hangsúlyozzák, hogy népesedési vitákban a korábban legitimként elfogadott témakapcsolódások, a témakonstrukció történeti beágyazottsága a szereplők számára erőforrásként jelentek meg. Ezekre lehetett a különböző diskurzív stratégiákat felépíteni, és ezektől nem lehetett elvonatkoztatni.¹² Ebből a történeti beágyazottságból adódik például, hogy a népesedés kérdése nem bizonyult előnyös terepnek a népiekkel szembenálló csoportok („liberálisok” vagy „urbánusok”) számára nézeteik artikulálására. A népi írótól elkülönülő, jól azonosítható csoport a demográfusoké volt, akik a népesedés témájának diszciplináris értelemben legitim birtokosaként léphettek fel. A két csoport – az elemzés szerint – helyenként szemben állt egymással, máskor pedig hallgatólagos szövetséget kötött. A népesedés témája fölött folytatott küzdelmet a szerzők a konfliktus, a csere és a különböző alkuk bonyolult játékaként írják le. Önmagában egy pregnáns magyar kulturális sajátosság, hogy a népesedéssel kapcsolatban létezik egy olyan, a (dominánsan angolszász és nyugat-európai diskurzusokat intézményesítő) szaktudománytól jól elhatárolható, annak szemszögéből „laikus” hagyomány, amely a nyilvános beszédben képes volt (és gyakran képes ma is) a szakdiszciplína legitimitását felülírni. Ez a kulturális sajátosság, illetve a magyarországi népesedési viták szerkezete Erdélyben is éreztette hatását.

A *Korunk* népesedéssel kapcsolatos írásai között vegyesen találunk olyanokat, amelyeket tudományosnak, és olyanokat, amelyeket publicisztikainak minősíthetünk. Az elemzés során ezeket nem választottuk mereven szét, ugyanis az első dolog, ami kiderült, az volt, hogy a „szakmai” és a „laikus” diskurzus az elemzett időszakban nagymértékben összefolyt. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a szakértő/laikus megkülönböztetés teljességgel hiányzott volna. Herédi Gusztáv, Vasas Samu vagy Csépi Sándor például „laikusként” határozták meg magukat, míg Semlyén István, Keszi-Harmath Sándor vagy Kósa-Szánthó Vilma „szakértők” voltak. A szakértő/laikus megkülönböztetésnél azonban nem a mi utólagos értékelésünk a fontos, amely arra vonatkozhat, hogy egy tanulmány megüti-e, vagy sem a diszciplína akkori, vagy mai tudományos standardjait. Ennél fontosabb az önmeghatározás. Ebben az értelemben pedig a népesedésről „laikusként” (vagy „szakértőként”) írni diskurzív stratégia, ami abban áll, hogy az illető szerző egyfajta „szubjektív”, „érzelmi”, „elfogult” pozíciót vállalt fel:

„Hiába na, emberek vagyunk, s ha valami a húsunkba vág, fölszisszenünk. Amiből következik, hogy az én írásomban is helyt kap az elfogultság, a szubjektív megközelítés, s ez nyilván visszatetszést válthat ki. Vállalom.” (Herédi 1986, 28).

Az ilyen értelemben „laikus” írások mellett a lapban tömegével láttak napvilágot olyan cikkek (ezek leggyakrabban valamely település népesedéstörténetével, vagy

¹² A szerzők itt szintén Bourdieu a bevezetőben vázolt fogalmi keretére építenek.

valamilyen akkor lejátszódó demográfiai folyamattal foglalkoztak), amelyek nyilvánvalóan nem felelnek meg semmilyen társadalomtudományos/módszertani standardnak. Ezen tanulmányok szerzői általában vidéki értelmiségiek (tanárok, esetleg orvosok, semmilyen értelemben nem „felkent” társadalomtudósok), akik azonban szándékaik szerint valamiféle tudományos standardokhoz kívántak alkalmazkodni. Az alkalmazkodás kísérlete leginkább azt jelentette, hogy ezek a szerzők – szemben a „laikus” stratégiával – „objektív” témakezelésre törekedtek. Ezek a tanulmányok, bár normatív értelemben nem szakcikkek, nem tekinthetők „laikus” írásoknak.

A laikus/szakértő megkülönböztetés a magyarországi népesedési vitákban is alapvető rendezőelv volt, amely azonban az eltérő intézményes-pozicionális háttérből adódóan teljesen másként működött, mint Erdélyben. Itt ugyanis a különböző stratégiák sokkal fluidabbak, közöttük lehetséges, gyakori és bizonyos értelemben talán elvárt volt az átjárás. A szakértői szerepek Erdélyben láthatóan nem voltak intézményesen megfelelően körülbástyázva. A demográfia esetében pedig ez a tényező sokkal lényegesebb, mint más társadalomtudományok esetében. A demográfusi szerepkör és identitás ugyanis nem választható szét a hatalmidöntéshozói ágazathoz fűződő viszony kérdésétől. A szakértői szerepkör és legitimitás a magyarországi népesedési vitákban is nagymértékben kötődött az intézményes pozíciókhoz: a demográfusok az állami főhivatalként működő KSH alkalmazottai voltak, és a „laikus” írókhoz képest (joggal) a népesedéspolitika „bennfenteseinek” érezhették magukat. Arra, hogy a laikus/szakértő felosztásban az utóbbi jelentéséhez a „bennfentes” nagymértékben hozzátartozott, a Heller-Némedi-Rényi tanulmány is többször utal, ha azonban a tanulmányt követő tudományos ülés írásos hozzászólásait – az említett tanulmány bírálatait – elolvassuk, olyan kép rajzolódik ki előttünk, hogy a „bennfenteség” a demográfus szerzők identitásának egyik központi eleme.

A szakértői pozíciónak ez az eleme, ami a hatalmi centrum közelségéből adódik, Erdélyben hiányzott. Itt a „szakértők” nyilván nem gondolhatták, hogy népesedéspolitikát csinálnak. Nemhogy társadalommérnökök nem lehettek, de a társadalomtudományi működésük intézményes keretei is alig léteztek. A hivatkozásokból jól látható, hogy a kétfajta csoport és kétfajta stratégia közötti hierarchia korántsem egyértelmű: a laikusok esetenként „cáfolják” a „szakértők” téziseit, a szakértők pedig buzgón hivatkoznak a laikusokra. A *Korunk*ban író „szakértők” intézményes pozíciói gyakran gyengébbek, mint a „laikusoké”. Herédi Gusztáv például, aki a laikus csoport legjellegzetesebb képviselője, a *Korunk* (vagyis a magyar vonatkozásban legjelentékenyebb társadalomtudományos fórum) szerkesztője, aki ráadásul a lapban a demográfiai téma egyfajta felelőse volt. Ehhez képest például a korabeli mezőben nagyon igényesnek számító családszociológiai vizsgálatot lefolytató Kósa-Szánthó Vilma sepsiszentgyörgyi tanári pozíciója marginális volt.

A „közművelődési” lapok körül szerveződő intézményes szerkezet maga sem kedvezett az elkülönült diszciplináris diskurzusoknak, illetve a specializált szakértői szerepkörnek. Ennek következtében a „laikus” és a „szakértői” stratégiák egy

életpályán, vagy egy íráson belül is keveredtek. A társadalomtudomány és a publicisztika, illetve az irodalom határai ezen a szinten is képlékenyek voltak. A korszak jellegzetes műfaja a szociográfiai riport, ami egyszerre volt publicisztika, irodalom és társadalom-leírás; a korszak jellegzetes beszélője pedig az amorf műfajokat termelő „diffúz értelmiségi”. A „laikus” stratégia, aminek központi eleme az érzelmi involváltság, így bizonyos értelemben a „szakértők” számára is modellé vált.

Hatalom – értelmiség – magyarság

A modernizációval és a modern *Gesellschaft*tal szembenálló (vagy a modernizáció viharában álló) *Gemeinschaft*ként felfogott „magyarság”-hoz az értelmiség egy kollektivista „népszolgálati” ethoszt társított (Lőrincz D. 2004; Bárdi 2004). Ennek értelmében az értelmiség társadalmi praxisa és nyilvános diskurzusa csak abban az esetben volt legitim, ha az a „magyarságot”, annak érdekeit, „fennmaradását” szolgálta. *„Minden elképzelés, tevékenység, csak akkor lehet értékes és megkérdőjelezhetetlen, ha értékei, céljai, funkciói valamilyen formában hozzákapcsolhatók a közösséghez és értékeihez.”* (Lőrincz D., 2004, 35.) Az ethosz kollektivista jellege abban is megnyilvánult, hogy a „magyarság” érdekeit és értékeit tekintve homogén közösségként, *„artikulálatlan, monolit tömbként jelent meg”* (Lőrincz D., 34.).

A Lőrincz D. és Bárdi által emlegetett kollektivista népszolgálati ethosz a népesedésről való beszéd központi eleme volt, ami mellesleg igen jól illeszkedett a magyar népesedési diskurzusokkal. Azt is mondhatjuk, hogy a *népesedésről való beszéd* könnyen vált a „népszolgálat” kitüntetett terepévé, itt ugyanis a két világháború közötti népi referencia automatikusan biztosította a megfelelő keretet. A történetileg adott témakonstrukció miatt a népesedés kapcsolata a nemzeti, közösségi érdekekkel magától értetődő, akár anélkül is, hogy a beszélő erre kifejezetten utalna. E mellett az sem szorult különösebb magyarázatra, hogy a népesedésről beszélni morális kötelesség.¹³ Annak elősegítése, hogy *„az egyke kérdése ismét napirendre kerüljön irodalmunkban”* (Herédi 1971, 1294) magától értetődően a „magyarság fennmaradását” szolgálta. Ebből a jellemzőből adódóan, a népesedés kérdésköre egy olyan ablaknak bizonyul, ahonnan a magyar értelmiség saját közösségéhez és a hatalomhoz való viszonyára egyedülálló rálátás nyílik.

A hetvenes-nyolcvanas évek demográfiai tanulmányai sikeresen termelték újra azt a keretrendszert, amelyben a népesedés kérdésköre nemzeti/nemzetiségi összefüggésben problematizálódott. Ez elsősorban a népesedéssel kapcsolatos két világháború közötti diskurzív örökség beemelésén keresztül valósult meg.¹⁴ Másrészt

¹³ A két világháború közötti népesedési irodalomban folyamatosan visszatérő elem volt, hogy a kérdés nem kap megfelelő nyilvánosságot, holott cikkek és vizsgálatok hosszú sorát szentelték a kérdésnek (Andorka 2001). A hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek magyarországi népesedési vitáiban is többször felmerült, hogy a kérdéstről nem beszélnek eleget (Heller-Némedi Rényi 1990).

¹⁴ A hosszabb szövegváltozatban részletesen bemutatom, hogy a szövegek hogyan idézték meg a két világháború közötti szerzőket, és hogy miként kapcsolódtak a korabeli magyarországi vitákhoz. Erre itt terjedelmi korlátok miatt nem került sor.

a demográfiai átmenet elméletének is kialakult egy sajátos „helyi olvasata”, ami az Erdélyen belüli etnikai arányváltozásokra és ezzel összefüggésben a különböző – elsősorban városi – társadalmi terek feletti dominanciára fókuszált.¹⁵ A demográfiai átmenet elmélete, amely a modernizációs különbségeket a termékenység eltérő szintjével kapcsolja össze, a mindennapi tudás számára magától értetődően egy szimbolikus etnikai hierarchia mentén nyert értelmet.¹⁶ A legjelentősebb „tét” az etnikai arányok alakulása, amely nemcsak – és nem elsősorban – mint a tanulmányokban megjelenő elemzési szempont volt fontos, hanem – a népi diskurzív hagyományhoz hasonlóan – mint olyan keret, amit az olvasó a népesedés témájával magától értetődően asszociált.¹⁷ A népesedésről írni akkor is az etnikai arányok változása miatt volt fontos, ha a szövegben megjelenő elemzés valójában nem erre vonatkozott. Ezt mutatja a ’80-as években kialakuló magyarországi népesedésszociológiai irodalom hazai fogadtatása. Ezek a munkák, amelyek minden társadalmi és demográfiai folyamatot (az urbanizációtól, a demográfiai átmenetig) az etnikai arányok prizmáján keresztül értelmezték, ’89 után Erdélyben bestsellerek lettek.¹⁸

A nemzeti/nemzetiségi referenciák mellett azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a szövegek számára a Ceaușescu-rendszer népesedéspolitikai propagandája szolgáltatott keretet. A lapban megjelenő pronatalista írások, mialatt a nemzeti keretrendszert termelték újra, a hatalmi diskurzust is visszhangozták.

Ezt a kettősséget – ezen belül pedig a magyar értelmiség hatalomhoz, illetve saját közösségéhez való viszonyát – két, egymással rímelő fogalmi keretben próbáljuk meg értelmezni. Ezek a megfontolások – a „magyarság” és a modernizáció viszonyáról korábban mondottakhoz hasonlóan – abban is segítségünkre lesznek, hogy azokat az elmozdulásokat tetten érjük, amelyek a kilencvenes években következtek be. Az *ambivalens diskurzus* fogalmát, a tanulmányban működtetett más fogalmi eszközökhöz hasonlóan, Lőrincz D. Józsefnek (2004) köszönhetjük. A második, ezzel komplementer fogalmi eszköz James Scott (1996a, 1996b) elemzése, a *hatalommal*

¹⁵ Ezt a jelen írásnál terjedelmesebb alapszövegben Semlyén István népesedéssel foglalkozó szövegein keresztül mutatom be, ami terjedelmi okokból kimaradt.

¹⁶ Fontos hangsúlyozni, hogy ez a mindennapi tudás semmi esetre sem a demográfiai átmenet elméletének hatására, vagy annak kontextusában alakult ki. Az ilyen típusú jelentések történelmi beágyazottságát mutatja, hogy a század elején kiadott magyar lexikonok „oláhok” szócikkeiben a nevezett népelem „*köztudomású szaporasága*” központi elemként jelenik meg (Pallas Nagy Lexikona, oláhok szócikk). Valójában az erdélyi „oláhok” termékenysége, illetve szaporodása a századelőn, a lexikon szerkesztésének idején összességében nem múlta felül az erdélyi vagy a magyarországi magyarokét. A társadalmi beágyazottsággal kapcsolatban tanulságosak a magyar mintán készült felmérések románokkal szembeni heterosztereotípiákra vonatkozó kérdései. A nyílt kérdésekre adott válaszok között rendre megjelenik a „*teleszülték Erdélyt*” jellemzés. A románok szaporaságával kapcsolatos sztereotípiák az elmúlt 15 évben valószínűleg nagymértékben átalakultak, a nyolcvanas években viszont – bár erre nincsenek empirikus anyagok – igen nagy bizonyossággal feltételezhető, hogy a románok termékenységét a magyar értelmiségi közvélemény jelentős része „átmenet előttiként” reprezentálta, a magyar és a román termékenység közötti különbséget jócskán felülbecsülve.

¹⁷ Marosvásárhelyen a nyolcvanas években családi körben, barátok, ismerősök társaságában folyamatosan felmerülő kérdés volt a nyolcvanas években, hogy vajon a város magyar többségű-e még. A kérdésnek mindenki számára óriási tétje volt, és a választ senki sem tudta.

¹⁸ Elsősorban Kocsis Károly és Kocsis Károlyné (1991), gyakran meglehetősen pontatlan becsléseket tartalmazó olvasókönyve terjedt el.

folytatott nyilvános alku koreográfiájáról. Végül arra vonatkozóan próbálunk meg hipotéziseket felállítani, hogy a körvonalazott értelmiségi diskurzív stratégiáknak – vagyis a nemzeti keretrendszerbe ágyazott pronatalizmusnak – milyen lehetett, és mit jelentett, a legitimitása.

Az *ambivalens* diskurzus

Induljunk ki Herédi Gusztáv példájából, aki, mint említettük, a „laikus” stratégia egyik jellegzetes képviselője volt. A stratégia alapját képező „szubjektivitás” nála az önéletrajzi referenciák folyamatos használatában is megnyilvánul. A demográfiai témában közölt írásai egyszerre népesedési esszék és önéletrajzi vallomások. A népesedés kérdésével való foglalatosság legitimálja az életutat és viszont, a mondanivaló érvényességét pedig az életút (a személyes példázat) biztosítja:

„Ezen a téren tehát illik nyílt kártyákkal játszani. [...] Én családpárti, házasságpárti és gyermekpárti vagyok. De miért? És milyen alapon? Van-e hozzá elég tudásom, tapasztalatom? Vagy – más megfogalmazásban – erkölcsi fedezetem?” (Herédi 1986, 28).

1971-es tanulmányában a népesedési diskurzusok alakulását és saját élettörténetét közös keretbe foglalja. A második világháború előtti ifjúkorában:

„Elovestam, milyenek rajzolta meg Herder a mi jövőnket, kijegyzeteltem, amit Móricz Zsigmond, Veres Péter, Kós Károly, Németh László és Illyés Gyula mondtak az egykéről, s egy önképzőköri gyűlésen beszámolót tartottam olvasmányaimról. Aztán sokat vitatkoztam, tárgyaltam az ügyről az internátusban, ifjúsági konferenciákon, szemináriumokon. Az iskolában én lettem az egykeszakértő. És gyűlöltem mindent, ami az egykéhez vezet: nagybirtokrendszert, a magántulajdont, a kuporgató fősvénységet, vagy a ridegparaszti érzelmellenességet. És azt hittem, hogy minden komoly, népe jövőéért aggódó ember így gondolkodik.” (Herédi 1971, 1294)

Az ötvenes években aztán *„a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezése, a szocialista kultúra kialakítása kötötte le a figyelmemet”* (u.o.). Azonban ebben a periódusban is foglalkozott, ha marginálisan is, a népesedéssel (termékenység/születésszám kérdésével), amelynek azonban még nem volt meg a kellő legitimitása. Egy Makkfalváról készült riportjában 1957-ben többek között a falu népesedési helyzetét is bemutatta. Erre:

„barátaim közül néhányan, miután elolvasták a cikket, értetlenül kérdezték: miért izgat a születések száma? És úgy tekintettek rám, mint aki ismert arca helyett szokatlan, mi több gyanús képét mutatja be.” (u.o.)

Ebben a periódusban azon fáradozott, hogy a téma napirenden maradjon, annak ellenére, hogy ezt a hatalom nem támogatta. A szaporulat kérdése csak akkor került a magyar nyilvánosság homlokterébe:

„amikor a statisztika tényei könnyörtelenül bebizonyították, hogy csökken a szaporulat, s a párt és a kormány jelentős intézkedéseket foganatosított e tekintetben” (u. o., 1295). *„Akkor [vagyis 1967-ben – K. T.] örömmel üdvözöltem – a kolozsvári Igazságban megjelent két cikkemben – a demográfiai visszaesést gátolni célzó jogi rendszabályokat, szociális juttatásokat.”* (u.o.)

Herédi önéletrajzi beszámolója „két lábon áll”, egyrészt a népi referenciára, másrészt a rendszer abortuszpolitikájára támaszkodik. Ez az eljárás szinte kivétel nélkül jellemzi a *Korunk* népesedéssel kapcsolatos szövegeit; ami változó, az az hogy a „népi” és a „szocialista” referencia mennyiségileg hogyan aránylik egymáshoz. A szövegrészlet nagyon szemléletes példája annak, amit Lőrincz D. József ambivalens diskurzusnak nevez, és amire a népesedéstről való nyilvános beszéd az erdélyi magyar szaksajtóban bizonyos értelemben ráépült.

Ez a stratégia lehetővé tette egyrészt, hogy a beszélő ne térjen el a hivatalos retorikától: az önéletrajzi beszámoló végső soron arra fut ki, hogy 1967-ben, életbelépése alkalmával Herédi üdvözlte a Ceaușescu-féle abortusztilalmat. Ebben a vonatkozásban egyébként a szerző a későbbiekben meglehetősen messze ment el. Cikkeiben több helyen sürgeti az abortusztilalmat megsértők elleni nyilvános kampányt:

„Megengedhetetlen, hogy ha egy ittas traktoros az árokba fordul, arról nyomban írnak a lapok, de ha egy faluban lelepleznek egy terhes asszonyok tucatjával abortuszt végző «védőnőt» (miként ez pár évvel ezelőtt Vistán történt), arról szemérmesen hallgat a sajtó” (Herédi 1978, 29.).

Az ilyen típusú kampányok, amit Herédi „magyar vonalon” is szeretett volna meghonosítani, a rendszer pronatalista propagandájának fontos részét képezték (Kligman 2000).

Másrészt viszont a szöveg a népi referenciarendszer rekonstruálásával a népesedést egyértelműen nemzeti/nemzetiségi keretrendszerbe helyezi. Lőrincz D. azt hangsúlyozza, hogy a nemzeti retorika egyes elemeinek reprodukálásán keresztül az ambivalens diskurzus stratégiáját alkalmazó beszélő meg tudta őrizni legitimitását (a közönség, az olvasók bizalmát), hisz annak ellenére, hogy a hatalmi álláspontot képviselte, egy olyan keretre utalt, amivel azonosulni lehetett (Lőrincz D. 2004, 61.).

Az ambivalens diskurzus stratégiája a beszélő pozíciójában meglévő kettősséget képezi le. Ezt a pozíciót – mint az előzőekben láthattuk – egyfelől a népszolgálati ethoszon keresztül írhatjuk le, aminek jegyében a beszélő (önértelmezésének megfelelően) a „magyarság” kollektív érdekeit képviselte. Demográfiai szempontból

(a magyar népesedési diskurzusok talaján) pedig a „magyarság érdekei” egyértelműnek látszottak. Más részről azonban a beszélő a hatalmat képviselte; pontosabban, amikor „*örömmel üdvözölte a demográfiai visszaesést gátolni célzó jogi rendszabályokat*” a hatalmi szót közvetítették magyar nyelvű olvasóközönsége fele. Az elemzett tanulmányokban sokszor feltűnik, hogy „nekünk magyaroknak”, akik a szocialista munka mezején jól megálljuk a helyünket, demográfiai tudatosságra lenne szükségünk, ami biztosítja, hogy a termelési mutatók mellett a születési arányszámok tekintetében is felzárkózzunk az országos értékekhez. Ebben a megfogalmazásban a szövegek egy másfajta perspektívában tárulnak elénk. Önkéntelenül is felötlik bennünk a kép, amit Gail Kligman festett a népesedéspolitika eszközrendszeréről. A nyolcvanas években az ország egészségügyi körzetei számára kötelezően teljesítendő 20 ezrelékes születési arányszámot írtak elő. Amennyiben ez nem valósult meg, a hatalom és a népesség között közvetítő egészségügyi személyzetet szankcionáltak. Azokat az egészségügyi körzeteket, amelyek sorozatosan nem produkálták a megfelelő születésszámokat „veszélyeztetett övezetnek” [zonă de risc] nyilvánították, fokozott ellenőrzésnek és propagandának vetették alá (Kligman 2000). A romániai magyarságot, amelynek nyers születési arányszámai az országos átlag alatt maradtak, egy képzeletbeli „veszélyeztetett övezetnek” is tekinthetjük, ahol a hatalom és a „magyarság” között közvetítő értelmiség is ki kellett vegye a részét a propagandamunkából. A propaganda pedig akkor lehet hatékony, ha társadalmilag jól beágyazott diskurzív panelekre támaszkodik.

Ebből az optikából a népi referenciák működtetését akár eufemizációs stratégiaként is leírhatjuk, vagyis – strukturalista beállítottságú szociológusként – megpróbálhatjuk a helyzetet a Bourdieu-féle fogalmi keretben értelmezni (Bourdieu 2001). Ennek lényege, hogy szétválaszthatjuk a társadalmi praxist a rá vonatkozó diskurzustól. A praxist a mezőn belül működő hatalmi képlet határozza meg, míg a diskurzust az az igény, hogy ezt a képlelet elfedjük. Ezt a fajta értelmezési lehetőséget villantja fel – egyébként meglehetősen óvatosan – Bárdi Nándor:

„A szocializmus keretei között azonban a kisebbség érdekeiért, a magyar kultúra képviseletében munkálkodóknak, mivel nem választott, hanem kívülről kiválasztott személyek voltak, legitimitásuk is bizonytalan volt: döntéseiket, áldozataikat, kompromisszumaikat önmaguk előtt is igazolniuk kellett. Erre volt jó a népszolgálat jelszava – használatáról azt is feltételezni lehetett, hogy ő az, aki ismeri a közösség érdekeit.” (Bárdi 2004, 54.).

Lőrincz D. ezzel szemben a kettősséget nem redukálja a praxis és diskurzus szembenállására, ugyanis ha ezt tenné, azt tenné mint egy „szociológus”, aki önkényesen (a státusából fakadó az objektív tudás jogán) rámutat arra, hogy a két elem közül melyik a praxis (a társadalmi tény) és melyik a diskurzus (a társadalmi tény elfedő magyarázat), más szóval arra, hogy mi fed el mit. Szerinte pedig a nevezett stratégia (diskurzív praxis) lényege épp abban áll, hogy a két elem viszonya folyamatosan felcserélhető, kontextusról kontextusra változik. Ha ezt – szociológus

létünkre – végiggondoljuk, igazat kell adjunk Lőrincz D. Józsefnek: hiszen, amikor a cenzúrán kellett átcsúsztatni egy népesedéssel kapcsolatos cikket, bizonyosan a rendszer által propagált pronatalizmushoz való ragaszkodás volt az az eufemizációs narratíva, amely elfedte a nemzeti keretrendszer újratermelésére irányuló praxist. Az olvasókkal való érintkezés során viszont a nemzeti keretrendszer újratermelése, mint eufemizációs narratíva, azt a társadalmi praxist fedte el, hogy a beszélő népesedéspolitikai propagandát művel. A diskuzus ambivalenciája tehát nem választható szét beszélőink pozíciójának kettősségétől, akik egyszerre képviselték a „hatalmat” és a „magyarságot”; egyszerre közvetítették a hatalmi propagandát és próbálták újratermelni a nemzeti/nemzetiségi keretrendszert.

A hatalommal folytatott alku

Másrészt ez egyben azt is jelenti, hogy szövegek virtuális – és a cenzúrán keresztül tényleges – olvasóközönsége a „magyarság”, mellett a hatalom volt. Lőrincz D., amikor a nyilvános beszéd kommunikatív jellegét hangsúlyozza, elsősorban a magyar olvasóközönséggel való kommunikációt helyezi előtérbe (Lőrincz D. 2004, 58.). A „szocialista referenciák” működését azonban nem érthetjük meg anélkül, hogy a szövegeket, mint a hatalommal való kommunikáció felületét is megvizsgáljunk. *A hatalom nem pusztán úgy van jelen a szövegekben, mint ami ezeken keresztül a saját propagandisztikus üzeneteit továbbítja a magyar olvasók fele, hanem mint olyan fél, akivel a beszélő a szövegen keresztül egy sajátos alkut folytat.*

A hatalommal való nyilvános alku koreográfiájával és retorikájával kapcsolatban a James Scott által mondottakra támaszkodhatunk. Scott különbséget tesz elsődleges (hivatalos, vagy nyilvános) és másodlagos (láthatatlan, vagy nem nyilvános) forgatókönyvek között. Az elsődleges vagy hivatalos forgatókönyv a formális intézményekben, az alávetettek és a hatalom közötti nyilvános rítusokban, a hivatalos ideológiában és a nyilvános beszédben ölt testet. Ettől élesen elválik a másodlagos vagy láthatatlan forgatókönyv. Ez a nem nyilvános szférában, az intézmények által leszabályozatlan, illetve az intézményes rend réseiben megbújó mindennapi életvilágban jelenik meg. A másodlagos forgatókönyv az alávetettek hatalommal szembeni hétköznapi ellenállásának terepe (Scott 1996a, 1996b). Mindez azért érdekes számunkra, mert Scott szerint a két forgatókönyv a hatalommal való nyilvános kommunikációban, az alkuban találkozik egymással.

A hatalommal folytatott alku kulcseleme, hogy az alárendelt fél a nyilvános forgatókönyv (a hatalmi ideológia) retorikájához alkalmazkodik, és azt próbálja elérni, hogy a hatalom ennek egy számára kedvező értelmezését fogadja el. Az értelmiség a rendszerrel kötött kompromisszumai, a „*magyarság szolgálata az adott körülmények között*” valami hasonlót jelentettek. Ezeket az alkukat a magunk részéről – úgy, hogy nincsenek ezzel kapcsolatos személyes tapasztalataink – nem egyedi és meghatározott alkalmakhoz kötődő aktusként tudjuk elképzelni, hanem mint a nyilvános beszéden keresztül folyamatosan jelen lévő praxist: folyamatos alkut. Ha az alku során az alávetett fél a hivatalos retorikához alkalmazkodik, akkor a nyilvános felület (az elemzett szöveg) alapján önmagában – mondja Scott – soha nem fogjuk

tudni eldönteni, hogy abban mennyi a tényleges, őszinte behódolás és mennyi a taktikai elem. Így azt sem tudjuk teljes biztonsággal megállapítani, hogy a „szocialista referenciák” milyen mértékben az alku kellékei, milyen mértékben fakadnak „meggyőződésből”, és milyen mértékben vannak jelen kötelező töltelékanyagként. Ennek ellenére érdemes ezek működését ha csak hipotézisértékkel is vázolni.

Azt a fajta nyilvános alkut, amelynek során az értelmiség a rendszer által bevett retorikára hivatkozva igyekezett a „magyarság” vélt vagy valós érdekei nevében fellépni, a „hivatalos forgatókönyv” ellentmondásos jellege éllette. A szövegekben ez két vonatkozásban játszott szerepet.

(a) Egyrészt a Ceaușescu-rendszer hivatalos ideológiáját a modernizációs elképzelések és a nacionalista víziók sajátos vegyülete képezte. Ez a homogenizációs programban, a szocialista nemzet megteremtésében öltött testet. Horváth István (2005) azt emeli ki, hogy ezt sajátos kettősség jellemezte. Egyrészt, mint modernizációs ideológia, azt hangsúlyozta, hogy a különböző partikuláris (lokális, etnikai) identitások, kulturális minták, életmódok szintézisére, meghaladására van szükség. A szocialista *melting pot* képzete a rendszer befogadó, asszimiláló jellegét húzta alá. Másrészt azonban a hivatalos forgatókönyv részét képezte a román etnikai esszenciát középpontba helyező és a magyarokat első számú ősellenségként feltüntető történelemszemlélet is. Ez vonulat a sok szempontból a két világháború közötti etnikai/vérségi nacionalizmus egyenes ágú leszármazottja volt. Konkrét közpolitikaiként (részben) ez húzódott meg a zsidók és a németek kivándoroltatása mögött, magyar vonatkozásban pedig abban, hogy a hadseregtől, a rendőrséig és az államigazgatásig a magyar (vagy magyar származású) kádereket megbízhatatlannak tekintették, illetve hogy a nyolcvanas években lehetőség szerint a legkülönbözőbb területeken marginalizálták és románokkal váltották fel őket. A hivatalos forgatókönyv ilyen típusú kettőssége esetén az, ha az elemzett szövegekben a modernizációs referenciát szajkózzák, nemcsak amiatt van, mert a szerzők szeméremből vagy félelemből elhallgatják, illetve cinikusan elhazudják az elharapódzó vérségi nacionalizmust. A hivatalos forgatókönyv modernizációs olvasatára való hivatkozás része a hatalommal folytatott alku koreográfiájának. Ebben a vonatkozásban a legjellemzőbb példának Keszi-Harmath Sándor, akinél a népesedés kérdésköre dominánsan a szocialista modernizáció perspektívájában jelenik meg. Ő, szemben más szerzőkkel, a nyolcvanas években is elutasította a kérdés (magyar) nemzeti keretrendszerben való tárgyalását. Amennyiben tudjuk, hogy a meggyőződéses baloldali Keszi-Harmathot 1959-ben nacionalista elhajlás vádjával zárták ki a pártból,¹⁹ úgy meglátjuk, hogy az általa folytatott alkuban van valami heroikus és egyben szívszorító. A szerző mintha a modernizmust, az etnikai nacionalizmus visszautasítását követelné számon azon a rendszeren, ami őt ezen elvek alapján marginalizálta.

(b) Másrészt a szövegek alapján teljesen egyértelmű, hogy a hetvenes-nyolcvanas években nem ez a típusú alku volt domináns. A diskurzív stratégiák elemzését a

¹⁹ Ezzel kapcsolatban lásd Gagy (2004).

„hatvannyolcas kompromisszumra” való utalással vezettük be. Ennek értelmében azzal párhuzamosan, hogy Románia megindult az autochton nemzeti modernizáció ösvényén, a kultúrpolitikában pedig felerősödött az etno-nacionalista vonulat, a magyarok számára is lehetővé vált a nemzeti retorika valamifajta ellenőrzött reprodukciója. A hetvenes és nyolcvanas éveket a magyar értelmiség szemszögéből felfoghatjuk úgy is, mint a „hatvannyolcas kompromisszum” elhúzódtó utóvédharcainak periódusát. Ebben a tekintetben pedig a hatalommal folytatott alku tétje nem az volt, hogy a rendszer biztosítson egy olyan modernizációs erőteret, ahol a társadalmi mobilitás és az erőforrásokhoz való hozzáférés nem függvénye az etnikai származásnak. Ellenkezőleg, a nemzetiségpolitikában a hivatalos forgatókönyv ezen részére a hatalom hivatkozott, amikor például az „etnikai szegregációhoz” vezető és „a magyar fiatalok megfelelő érvényesülését aláásó” nemzetiségi oktatási rendszert szűkítette. A hivatalos forgatókönyv fölötti alku ebben a vonatkozásban leginkább az olyan hivatalos megnyilatkozásokba kapaszkodott, amelyek az így értelmezett modernizációval szemben – és a modernizáció dominánsan így jelenik meg a szövegekben – a magyar nemzetiség fele való engedményekre utaltak. A leggyakrabban idézett szövegrész, ami később a magyarországi demográfiai (vagy inkább népességstatisztikai, „magyarságtudományi”) szakirodalomban is megjelenik, a következő:

„A nemzetiségek hosszú időn át létezni fognak, mind a szocialista, mind a kommunista építés korszakában, ami szükségessé teszi, hogy továbbra is foglalkozzunk, bármilyen megkülönböztetés nélkül, minden nemzetiség teljes jogegyenlőségének és akadálytalan érvényesülésének a biztosításával.” (az RKP XI. kongresszusa, idézi Semlyén 1980b, 54).

Úgy véljük, hogy a hatalommal folytatott, a nyilvános forgatókönyv fölötti folyamatos alku, ahol egyik oldalon a hatalom modernizációs/homogenizációs, a másikon a magyar értelmiség kisebbségi partikularitás megőrzéséért lehetővé tevő forgatókönyvei álltak, kulcsszerepet játszott abban, hogy a „romániai magyarság” esszencialista, kollektivistá és etnográfiai ihletettségű konstrukciója dominánssá vált.

Az értelmiségi stratégiák és a pronatalista diskurzus legitimitása

Az értelmiség „rejtett népesedési forgatókönyvében” tehát a „magyarság” érdekeinek a védelme jelent meg a hatalommal folytatott alku tétjeként. A népesedési szövegekben ez azt jelenti, hogy egy nemzeti keretrendszerbe helyezve és a magyarság etnikai pozícióit szem előtt tartva egy erőteljes pronatalizmus volt uralkodó. Ezzel kapcsolatban egy sor kérdést kell feltennünk. Az értelmiség „rejtett forgatókönyve” (az, ahogyan az alku tétjeit meghatározta) milyen mértékben volt legitim? Ha legitim volt, a legitimitása mit jelentett?

Ezeket a kérdéseket azért sem hanyagolhatjuk el, mert Gail Kligman könyve

nyomán mára dominánssá vált egy olyan olvasat, amely a múlt rendszer reprodukciós folyamatait a népesedéspolitika és az ezzel szembeni hétköznapi ellenállás dinamikáján keresztül próbálja megérteni. Kligman a Ceușescu-korszak reprodukciós politikáját szintén James Scott elméletéből kiindulva írja le. A román társadalmat szerinte is a hivatalos és rejtett forgatókönyvek (nyilvános/magán) dichotómiája mentén írhatjuk le. Azt szerinte egy mindenre kiterjedő kettősség [duplicitiy; duplicitate] jellemezte. A kétszínűség politikájának [politics of duplicity; politica duplicității] nevezi azt az állapotot, amikor a mindennapi életben a hivatalos és a rejtett forgatókönyv kettőssége folyamatosan jelen van.²⁰ Kligman szerint a népesedés kérdésköre Romániában azért érdekes, mert ez volt az a terület, ahol a hivatalos és a rejtett forgatókönyv óhatatlanul összeütközésbe került egymással.²¹ A hatalom lejfőbb privilégiuma – miként Scott is írja – az, hogy meghatározza, hogy a mindennapi cselekvés mely formáit tekinti ellenállásnak és mely formái fölött „néz át”. A hétköznapi cselekvés, a mindennapi rutin azáltal válik ellenállássá, hogy a hatalom annak tekinti. A reprodukciós szférát Romániában a népesedéspolitika tette az abortusztilalom és a fogamzásgátló szerek terjesztésének megakadályozásán keresztül a hétköznapi ellenállás terepévé. A hivatalos forgatókönyv ilyenén alakulása, a törvények és dekrétumok, illetve a pronatalista propaganda teremtették meg a rejtett forgatókönyvet: az illegális abortuszszervezeteket, a fogamzásgátlás és a terhesség-megszakítás különböző „népi” technikáit. A román demográfusok a hetvenes évek közepéig – ameddig annak előkészítésében maguk is tevékeny szerepet játszottak – a reprodukciós viselkedés modellezésében csak a hivatalos forgatókönyvvel számoltak, a rejtett forgatókönyvről nem vettek tudomást. A nyolcvanas évekre azonban számukra is egyértelművé vált, hogy nem pusztán a hatalom szándékai alakítják a születési arányszámokat.

Kligman értelmezésében a hivatalos és rejtett forgatókönyv közötti fő töréspont a hatalmi racionalitás pronatalizmusa és az alacsonyabb gyerekszámra törekvő mindennapi racionalitás között feszül. Ebből az optikából pedig az értelmiség alkui, amelyek nem a pronatalizmus tényét érintették, hanem azt, hogy annak milyen legyen annak diskurzív beágyazottsága, lényegtelenek. Innen nézve a magyar népesedési szövegek a hivatalos forgatókönyvbe simulnak.²²

Egyetlen olyan szöveggel talákoztunk a *Korunk*-tanulmányok között, amely ezt a kérdést valamilyen formában érintette. Kósa-Szánthó Vilma a hetvenes évek elején, a

²⁰ Kligman ennek kapcsán az én dezintegrációjáról beszél (Kligman 2000, 22–27., 47–52., 259–263.). Felfogása nyilvánvalóan az individuum önazonosságának és koherenciájának modern, normatív elképzeléséből táplálkozik. Ezt a felfogást Lőrincz D. Verderyvel vitatkozva kritizálja, mondván, hogy az ambivalens diskurzus segítségével kialakítható volt egy olyan identitás, ami ugyan nem felelt meg az önazonosság modern normatívájának, de gyakorlati szempontból és szituacionálisan koherensnek mutatkozott (Lőrincz D. 2004, 67–72.). Scott az alku koreográfiájára vonatkozó példái is inkább Lőrincz D. elképzeléseivel rimelnek (Scott 1996a, 94–103).

²¹ Érdekes például, ahogy Kligman a hivatalos és rejtett forgatókönyvek közötti feszültséggel hozza összefüggésbe a statisztikák meghamisítását. Itt a rejtett forgatókönyvet a hivatalos forgatókönyv utólagosan elfedi.

²² Amikor Kligman a releváns töréspontokat meghatározza, természetesen részben egy normatív liberális álláspontot vetít az egykori valóságra.

néhány éve (1968-ban) megyeszékhellyé avanszált Sepsiszentgyörgy egyik új lakótelepén végzett családpszichológiai felmérést. Ennek eredményeit a *Korunkban* közölte két részletben (Kósa-Szánthó 1974a,b).²³ A tanulmányban keveredik a számunkra most dokumentumértékű valóságleírás a normatív alapú pro-natalizmussal, illetve az értelmiségi diskurzus kritikájával. A kutatás fókuszában a tényleges és az ideálisnak tartott gyermekszámon keresztül a reprodukcióval kapcsolatos értékek, illetve a tényleges reprodukciós gyakorlat álltak. A megoszlásokat különböző alapváltozók mentén elemzi, amelyek közül a születési hely (falu-város), illetve az iskolai végzettség (értelmiségi-munkás) kap kulcsszerepet.²⁴

A valóságleírás szintjén Kósa-Szánthó egy igen fontos szociálpszichológiai tényre hívja fel a figyelmünket, nevezetesen, hogy a tényleges reprodukív magatartás és a reprodukcióval kapcsolatban megfogalmazott értékek, normák között diszkrépancia volt, illetve hogy ez a diszkrépancia nem volt független a társadalmi státustól. A megvizsgált családokban az átlagos gyerekszám 1,81, míg az ideálisnak tartott gyerekszám 2,83 volt.²⁵ A munkás és az értelmiségi családokat összehasonlítva azt találta, hogy a normák és a tényleges gyakorlat közötti kapcsolat „megfordul”. A munkáscsaládokban az ideálisnak tartott gyerekszám kisebb volt a ténylegesnél, míg az értelmiségi válaszadók több gyermeket tartottak „ideálisnak”, mint amennyit ténylegesen vállaltak.

„A mi felmérésünkben az a levegőben lógó igazság tűnik ki világosan, hogy amilyen mértékben haladunk fölfelé az iskolai végzettség terén, úgy növekedik a távolság a kinyilatkoztatott eszmény és a megvalósított realitás között. A munkásréteg családideálja mérsékelt, esetenként azonban a négy-öt gyermeket is elfogadják, s fölnevelik. A munkásságnak nincs öt-hat gyerekes ideálja, az értelmiséginél van ilyen ideál, de nincs gyermek. Eszményüket a gyermekek pozitív jellemalakulásával és a népszaporulat szükségességével indokolják.”
(Kósa-Szánthó 1974, 588)

Kósa-Szánthó Vilma felmérése egyrészt azt dokumentálta, hogy rétegfüggő volt, hogy az abortusztilalom közepette a családok milyen mértékben voltak képesek reprodukív szférájukat ellenőrzés alatt tartani. A munkáscsaládok kényszerültek arra, hogy adott esetben „a négy öt gyermeket is elfogadják”. Az értelmiségi családokban kevesebb volt a nem kívánt gyermek, mivel egyrészt a reprodukív kultúra, másrészt az illegális abortuszcsatornához való hozzáférés rétegfüggő volt (lásd. Kligman

²³ A szöveg később a *Változó valóság* kötetben egyben is megjelent (Kósa-Szánthó 1978). A két szöveg megegyezik.

²⁴ Ki kell emelnünk az empirikus elemzés menetének módszertani kidolgozottságát, világos gondolatvezetését. A szerző többdimenziós keresztábrákat szerkeszt, kontrollváltozókat von be az elemzésbe (mondhatni az empirikus szociológiai módszertankönyvek Lazarsfeld-paradigmáját követi). Ez a fajta módszertani alaposság a vizsgált *Korunk*-tanulmányok között egyedülálló, talán Keszi-Harmath Sándor demográfiai számításait leszámítva.

²⁵ Kósa-Szánthó nem differenciálta a tényleges gyermekszámot annak függvényében, hogy az asszonyok termékeny életszakaszából mennyi volt hátra, vagyis, hogy mennyi az esélye az ideálisnak tartott gyermekszám „megvalósításának”. Ettől a továbbiakban el fogunk tekinteni; következtetéseit ugyanis e módszertani csúszás ellenére teljességgel érvényesnek tartjuk.

2000). Vagyis a társadalmi egyenlőtlenség abban is megnyilvánult, hogy a „rendszer” az egyes csoportok privát terében különböző mértékben – és módon – volt jelen. Másrészt megtudhatjuk, hogy az értelmiségi réteg, amelynek reprodukciós viselkedését a törvénykezés kevésbé befolyásolta, deklaratív szinten pronatalista volt. Ezt az „*eszményt az értelmiségi meggyőződésből vallja: ennyi szükséges az egészséges népszaporulathoz*” (u. o). Véleményünk szerint a reprodukció viselkedés és a rá vonatkozó normák közötti diszkrepancia nem redukálható a kérdőíves lekérdezésre, mint nyilvános szituációra. A pronatalizmus egy szélesebb értelmiségi réteg számára igen erős kulturális norma volt, bár ez a norma a tényleges reprodukció viselkedést kevésbé befolyásolta. E tágabb értelmiségi réteg számára tehát a rendszer népesedéspolitikája valószínűleg elsősorban nem azért volt illegitim, mert az individuális életvezetésbe, a privát szférába beavatkozott, hanem mert a népesedéspolitika – a közkeletű megítélés szerint – a román nemzetépítés szolgálatában állt. Ebből a szempontból jellemző a marosvásárhelyi értelmiségi közegben a nyolcvanas években kialakult általános tévhit, miszerint a rendszer a magyar nők abortuszait szelektíven engedélyezi, vagy hallgatólagosan eltűri. Ennek a rétegnek a szemében a népesedési szövegek által meghatározott tételek legitimek lehettek (a *Korunk* tényleges olvasóközönsége is ez a réteg volt), ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a „magyarság” megmaradását szem előtt tartó pronatalizmus a „hétköznapi magyarok” (a „talpasok”) tényleges mindennapi életét, illetve azt a racionalitást, amelynek mentén a reprodukció döntéseiket meghozták, teljességgel negligálta.

A fogalmi építkezés irányai a kilencvenes években

A rendszerváltást követően az erdélyi (magyar) társadalmat érintő diskurzusok különböző diszciplináris keretben intézményesültek. Önmagában érdekes lenne végigkövetni, hogy a korábban leírt „amorf műfajokból” és a „diffúz értelmiségi” ennek megfelelő pozíciójából hogyan bontakozik ki a különböző szaktudományok nyelvezete és intézményrendszere. Az átfogó leírás helyett azonban most azt fogjuk megvizsgálni, hogy a bevezetőben jelzett két problémára adott válaszok hogyan befolyásolták a kilencvenes években kialakuló fogalmi konstrukciókat.

Adott volt tehát:

(1.) *A hatalom, az értelmiség és a „magyarság” problematikus viszonya.* Ennek a viszonyrendszernek az kettőssége igen nehezé teszi, hogy „*a magyarság érdekeit az adott körülmények között képviselő*”, a maguk kisebb-nagyobb kompromisszumait megtevő értelmiségiek pozícióját, stratégiáit egyértelműen megítéljük. Ez az értelmiség öndefiníciója szerint a hatalommal szemben a magyarság érdekeit képviselte, ugyanakkor legalábbis ellentmondásos a hatalommal szembeni viszonya. Másrészt, ami a társadalomtudományok szempontjából központi jelentőségű, a „magyarság” tényleges problémáiból, a mindennapok világából igen keveset érzékelt.

(2.) *A modernizáció és a „magyarság” egymást kizáró, egymást ellentételező viszonya.* A hetvenes-nyolcvanas években a „magyarságot”, a magyar etnicitást

dominánsan a modernizáció ellenében konstruálták,²⁶ olyan etnikai esszenciaként, ami a modernizáció sodrába került egyén identitásának – Lőrincz D. József szavaival – a kemény magját alkotja. Ez volt az másik pont, amit a magyar értelmiségnek és ezen belül a formálódó és tárgyukat kereső társadalomtudományoknak át kellett gondolniuk.

Véleményem szerint ez az a két alapprobléma, amihez kapcsolódóan a „romániai magyar társadalomról” ma forgalomban lévő definíciók megszülettek. Annak függvényében, hogy a két probléma melyike kerül előtérbe, két építkezési irányt látok. Ezek az irányok ugyanakkor a formálódó diszciplináris perspektívák sajátosságaival is összefüggnek:

(1.) Az első irány a *romániai magyar társadalmat* a mindennapokban magyarként megjelenő életvilágként/életvilágokként tematizálja. A diszciplináris címkék közül erre a pozícióra leginkább az antropológusé illik. A pozíciót felvállaló csíkszeredai társadalomkutatók önmagukat már a nyolcvanas években így határozták meg, és a kilencvenes évek végéig ennek a diszciplinának az intézményesítésével kísérleteztek.

(2.) A második építkezési irány egy olyan pozíció fele mutat, ahonnan a *romániai magyar társadalom* egy magyarként adminisztrálandó egységként bontakozik ki. Ez az egység egyben egy magát magyarként meghatározó elit modernizációs projektjeinek és közpolitikáinak a címzettje. A pozíció leginkább a demográfiai és a szociológiai makro-perspektíva számára kézenfekvő.

A romániai magyar társadalom mint mindennapi életvilág

Elsőként egy olyan perspektíva formálódott ki, amely a magyar társadalom alatt valamifajta *mindennapi életvilágot*, *hétköznapi valóságot* ért. Ez a fajta interpretáció kitapintható a KAM nyolcvanas évekbeli folklorizmus-kutatásaiban (Biró–Gagy–Péntek szerk. 1987), és egyben a kilencvenes évek elején született legmarkánsabb erdélyi társadalomtudományos szövegeknek,²⁷ illetve, ha Lőrincz D. Józsefet is innen „származtatjuk”, akkor a legutóbbi évek talán legmélyebb társadalom-interpretációjának is az eredetvidéke. Ez a fajta „mindennapi valóság” az eddig bevezetett fogalmaink közül leginkább a Scott-féle rejtett forгатókönyvvel mutat rokonságot, abban az értelemben, hogy a szerzők gyakran szembeállítják azt a nyilvános hatalmi diskurzussal. A KAM „romániai magyar társadalmát” bizonyos szempontból hasonló a Kuczi Tibor (1992) által a hetvenes évek magyar szociológiájának tulajdonított valóságkonstrukcióhoz, más szempontból azonban,

²⁶ Itt kell megemlítenünk a “városi magyarság” (a magyarság, mint urbánus, polgárosult etnikum) toposzát. Ezt a képet a magyarok Erdély városi társadalmán belüli egykori dominanciája tette plauzibilissé. Ez a dominancia a két világháború között megmaradt. A magyar (és kisebbségi) túlsúly Dél-Erdély városaiban a második bécsi döntést követően, Észak-Erdélyben az ötvenes-hatvanas években bomlott le. A városi magyarsággal összekapcsolódva jelenik meg a magyar nyelvű szövegekben a városok ruralizációjának a fogalma (Várhegyi 1980; Semlyén 1980b). Kolozsvár belvárosából nézve a román falusi tömegek beáramlása sokkal inkább de-modernizációnak (a korábbi civilizációs szint csökkenésének) tűnt. Az erre vonatkozó elemzésem a tanulmányból terjedelmi okokból maradt ki.

²⁷ A KAM, elsősorban Biró A. Zoltán, Gagy József és Oláh Sándor különböző írásaira gondolunk.

mint látni fogjuk, eltér attól.

Egyrészt ki kell emelnünk, hogy a szerzők nem csupán a (román) állam, hanem a magyar értelmiség/elit beszédmódját is hatalmi diskurzusnak tekintik, mondván, hogy a „mindennapok” perspektívájából a kettő között nincs különbség.

Másrészt a hatalmi centrumhoz/centrumokhoz való viszony tekintetében a „kamosok” a kilencvenes évek elején egyértelműen elutasították a „*despota felvilágosítását*”. Ez utóbbi kifejezés Zygmunt Baumantól (2001) származik és kevésbé metaforikusan, a döntéshozói ágazattal folyamatosan kommunikáló társadalommérnök pozíciójára vonatkozik, akinek „felvilágosító” munkája a döntéshozás, a politikai projektek ésszerűbbé tételét jelenti. Bauman szerint a „társadalom mérnöke” és a döntéshozó közötti kommunikáció nemcsak azt eredményezi, hogy a döntéshozás ésszerűbbé válik, hanem azt is, hogy a társadalomkutató is átvesz valamit a döntéshozói ágazat adminisztratív perspektívájából. Ehelyett egyik lehetséges pozícióként az kínálkozik, hogy az elemző közvetlenül a mindennapi szereplőkhöz fordul, az elemzés eszközeivel mintegy őket „világosítja fel” (növeli döntési és reflexív képességeiket):²⁸

„Ebben a helyzetben mintegy szükségszerűen nő azok száma, akik szeretnék átlátni annak a világnak a szabályait, amelyben élnek, szeretnék megérteni azok cselekvéseit, akik úgymond érte cselekednek (...) immár nem kész „nemzetiségi önismeretet” kíván átadni egy zártkörű presztízsfogyasztási modell keretében (s egy irányított kulturális reprodukció érdekében), hanem csupán információkat, támpontokat nyújt az egyéni gondolkodáshoz, mérlegeléshez vagy választáshoz.” (KAM 1995, 11)

A másik lehetőség, hogy az elemző gyakorlatilag feladja a társadalom megváltoztatására vonatkozó modernizátori/felvilágosítói ambícióit:

„Úgy tűnik, Antonio Gramsci hatására [a „kamosokhoz” – K. T.²⁹] hasonló véleményen volt a braziliai balos értelmiség a nyolcvanas években. Eszerint az értelmiség feladata nem arra vonatkozik, hogy tudást szállít a tömegek fele, hanem sokkal inkább arra, hogy hallgat rájuk, meghallgatja a véleményüket, elfogadja a hétköznapi tudásukat, józan eszüket.” (Lőrincz D. 2004, 65., 36. lábjegyzet.)

A *mindennapokkal* szinonimaként használt *romániai magyar társadalom* fogalmában tehát nincs benne a szociológia társadalomfogalmának egyik lényeges eleme, nevezetesen, hogy a „társadalom” mint modern terminus mindig egyben modernizációs projekt is.

Ez az aspektus kézzelfoghatóbbá válik, ha a „mindennapokat” azzal társadalom-

²⁸ Zygmunt Bauman ezt a – véleményünk szerint kissé utópisztikus – megoldást ajánlja a szociológia számára.

²⁹ És persze az idézett szerzőhöz.

konstrukcióval állítjuk szembe, ami Kuczi szerint a hetvenes évek magyar szociológiájának referenciális valóságát képezte. Ez utóbbival kapcsolatosan azt mondhatjuk, hogy egy horizontálisan, a piac analógiájaként elképzelt társadalomképpel dolgozott, és a mindennapi cselekvések racionalitását jelölte meg vizsgálata tárgyául. Egy ilyen szerveződésben a hatalmi projekt racionalitása esetleges, így a társadalomkutató számára nem feltétlenül érdemes annak jobbá tételébe investálnia. Ugyanakkor, mondja Kuczi, a szociológia ezen valóságképe utópisztikus volt. A szerző ezt az utópisztikus jelleget a mintakövető modernizáció fogalmi körén belül értelmezi. Magyarország egy modernizálódó, de nem teljesen modern társadalom. A szociológia a nyugati terminológiát vette át, amelynek alapja az individualizált cselekvő (aki „*kilépett a hagyomány kötelező normativitásából*”). Kiemeli, hogy „társadalomról” (vagyis a modern szociológia eszközürendszerével vizsgálható valóságról) csak akkor beszélhetünk, ha a mindennapi cselekvésekhez valamilyen individuális racionalitást rendelünk.

A kamosok „romániai magyar társadalmában” az egyének azonban nem léptek ki a „hagyomány kötelező noramtivitásából”, ellenkezőleg a szerzők inkább a „társadalom” tradicionális jellegére, a magatartásformák kulturális megköttöttségére utalnak. Sokszor érvelnek amellett, hogy az individuális racionalitással kalkuláló modellek – sőt akár az individuális véleményeket mérő *survey*-módszerek – a „romániai magyar társadalom” esetében csődöt mondanak, annak „kvázi archaikus” jellege miatt.³⁰

*„A probléma kulcsát itt az jelenti, hogy ebben a részlegesen modernizált, kvázi-archaikus régióban az emberek mentalitása mélysegesen »folklorisztikus« pontosabban »közösségi«.”*³¹ (Lőrincz D. 2004, 105.)

Ha nem pusztán a modellkövető modernizáció keretei között gondolkodunk (amelynek tényét persze nagy tévedés figyelmen kívül hagyni), az individuális racionalisra épülő modellek eredendő többrétegűségét kell kiemelnünk. Ezek a rétegek a működés során egymással összefonódnak. Egyrészt az individuális racionalitás feltevésére olyan axiomatikus rendszerek épülhetnek, mint a közgazdaságtan. Ez egy olyan önmagában koherens modell, amely a racionalitás feltételének teljesülése esetén az emberi cselekvések eredményének előrejelzésére vállalkozik. Ezen a szinten a modell nem akar valóságleírás lenni.³² Másrészt a modell valóságleírásra is vállalkozik, de csak akkor, ha bizonyos intézmények, vagyis az egyénhez képest objektívvá vált társadalmi valóság (Berger-Luckmann 1998) a

³⁰ A “kamosok” és a kolozsvári szociológusok között a kilencvenes években volt egyfajta módszertani vita (helyesebben, mivel nem álltak egymással szóba, módszertani mormogás), hogy a “romániai magyar társadalomban” alkalmazhatók-e a Survey-módszerek.

³¹ Lőrincz D. itt arra utal, hogy a nyilvános megnyilatkozások egyfajta közösségi véleménynek rendelődnek alá, amittől az adott (kérdőíves kérdezői) szituációban nem megengedett a deviancia.

³² Ebben a tekintetben ellene szegezhető, hogy a “valósággal” nincs feltétlen összhangban, azonban a kérdés nem ez, hanem hogy találunk-e olyan alternatív rendszert, amelynek az előrejelzései pontosabbak lesznek (lásd Denett, 1998).

racionalitás normáját a cselekvés során kikényszerítik. Harmadrészt pedig a modell történeti értelemben egy olyan kulturális projekt, ami arra irányul, hogy ez az intézményes feltételrendszer, illetve a cselekvések nagy átlagának racionalitása megvalósuljon. A tényleges működés (elemzés) során a különböző szintek elkerülhetetlenül összeütköznek, vagyis, amikor a szociológus a racionalitásra épülő modellekben gondolkodik, ezt elkerülhetetlenül normatív jelleggel teszi, egy kulturális tervezethez kapcsolódva. Kuczi ebben az értelemben beszél a fogalomhasználat utópisztikus jellegéről. Egyben azt is jelzi, hogy a hetvenes évek Magyarországon a hatalmi ideológiával szembenálló új modernizációs projektről volt szó. Ez a fajta utópia a „romániai magyar társadalom” fogalmának most tárgyalt rétegéből hiányzik.

Amikor a „kamosok” romániai magyar társadalmát a Scott-féle rejtett forgatókönyvvel rokonítjuk, akkor arra utalunk, hogy a fogalomhasználatban helyenként erősen benne van a domináns beszédmóddal (a nyolcvanas évek „magyarságát” tételező értelmiségi diskurzussal) szembeni ellentételezés. Biró A. Zoltánnál (1998) többször megjelenik, hogy az értelmiségi ideológia (a „fent világa”) eltakarja a romániai magyar társadalmat („a lent világát”), a társadalomtudós feladata pedig az, hogy ezt az elrejtett valóságot felszínre hozza. Lőrincz D. Józsefnél ugyanez a probléma úgy is megjelenik, hogy pontosan a szociológia fogalmi rendszere az, ami – egy hatalmi mezőhöz, illetve az ebben születő különböző utópisztikus projektekhez kötődve – vakká tesz bennünket a valósággal szemben.³³ A „valóság” bizonyos tekintetben mindig szemben áll az értelmiség diskurzusaival, legyenek azok akár ideologikus, akár utópisztikus természetűek.³⁴

A nyolcvanas években született folklorizmus-kötet tanulmányai a domináns népi ideológiával nem valamilyen modernizációs projektet, hanem a „mindennapokat” akarták szembeállítani. Arra mutattak rá, hogy azok a gyakorlatok, amelyek a hetvenes-nyolcvanas években „népi kultúra” kanonizált elemeit kitermelték, egyben az értelmiségi szakértők szimbolikus legitimitását és az általuk működtetett diskurzusokat erősítették, miközben a ténylegesen létező „népről” nemigen vettek tudomást. A hétköznapiak felől közelítve erre a kérdésre reflektált Lőrincz D. József (é.n.) tanulmánya, amely annak idején nem jelenhetett meg a nevezett kötetben. Ebben a szerző felvetette a folklór (illetve az értelmiség magyarság-konstrukciójában kulcsszerepet játszó „népi kultúra”) egy alternatív meghatározásának a lehetőségét. E meghatározás kiindulópontját a Scott-féle modellhez hasonlóan Gramsci képezte, aki „nép” alatt nem a történelmi parasztságot, hanem a mindenkori „alávetett osztályokat” értette, folklór alatt pedig ezeknek az osztályoknak a létező kulturális praxisát. Lőrincz D. innen kiindulva már 1982-ben felveti, hogy ez a terület (amit nemcsak folklórnak nevezhetünk, hanem akár mindennapi életnek, vagy ha úgy tetszik, romániai magyar társadalomnak) egyszerre foglalja magába a hatalmi diskurzussal

³³ Lásd ezzel kapcsolatban a Web 10. számában (2002) megjelent kerekasztal-beszélgetést. (Web 2002/10., 65–70).

³⁴ Mannheim (1996) szerint míg az ideológia a jelent legitimálja, addig az utópia annak megváltoztatására törekszik.

való szembenállást és a mindennapi rutint.

Amikor a mindennapi életvilágként tematizált társadalmat a szerzők „magyar”-nak nevezik, akkor arra utalnak, hogy a mindennapi interakciók során a magyar jelleg nem feltétlenül tematizálódik, vagy válik tudatossá hanem azokat (mindenfajta hatalmi diskurzustól függetlenül) egyfajta reflektálatlan háttérként hatja át.³⁵

Az adminisztratív tekintet: a romániai magyar társadalom mint hatalmi projektek címzettje

A demográfiai és makro-szociológiai vizsgálatokban a romániai magyar társadalom/népesség természetesen nem mindennapi életvilágként jelenik meg, ugyanakkor ez a vonulat sok szempontból szintén a nyolcvanas évek „magyarság”-konstrukciójával szemben fogalmazza meg magát. Ezt azonban a másik probléma, a modernizációhoz való viszony vonatkozásában teszi.

A hagyományos néprajzi paradigmával rokonságot mutató, a nyolcvanas években domináns magyarságkonstrukcióban az etnikai identitás és a modernizáció szemben állt egymással. A nyolcvanas években ez azért tehetett szert a szokásosnál nagyobb érvényességre, mert a rendszer által propagált modernizációs narratíva alternatíva nélkülének tűnt. Ismét Lőrincz D. Józsefre (2004) hivatkozhatunk, aki azt emelte ki, hogy Romániában ellenzékinek lenni egyfajta gesztus volt, ami kimerült a hatalmi diskurzus elutasításában, a rendszerváltást megelőzően nem fogalmazódtak meg alternatív modernizációs teleológiák.

Magyar szempontból a kilencvenes évek elején magyar szempontból az alternatív teleológia kérdése úgy vetődött fel, hogy miként alkudozható ki egy olyan erőter és intézményrendszer Romániában, ahol a kisebbség etnikai partikularitása és a modernizáció nem áll szemben egymással. A kilencvenes években amellet, hogy kiemelt szerepet kapott a minden szintű magyar nyelvű oktatás kérdése, konszenzus volt a tekintetben, hogy ezt a célt egy önálló magyar politikai erőcentrum létrehozásán keresztül lehet elérni. Innen nézve a „romániai magyar társadalom” egy magyarként adminisztrálható és adminisztrálandó egységként tűnt fel.

Ennek a reprezentációnak a megerősödése azonban nem pusztán a politikai struktúrákkal áll összefüggésben, hanem a magát szintén magyarként definiáló társadalomtudományos mező, ezen belül a szociológiai makro-szemlélet intézményesedésével is. Ki kell emelnünk, hogy a demográfiai és szociológiai makro-szemlélet és kutatási gyakorlat intézményesedése ellenére, az ehhez kapcsolódó kutatók³⁶, a „kamosokkal” ellentétben, saját perspektívájukat nem fogalmazták meg programszerűen. Ellenkezőleg, jórészt Kuczi (1992) könyvének hatására a programatikus megfogalmazások szerint,

³⁵ Ezzel kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy a szerzők székelyföldi tömb magyar területen dolgoztak (Biró A. Zoltán elsősorban a Csíki-medencében, illetve Korondon, Oláh Sándor a Homoród mentén, Gagyai József Udvarhely- és Csíkszéken, leginkább Máréfalván, Lőrincz D. József pedig Sepsiszentgyörgyön). Vegyes vidékeken az etnicitás és a mindennapok kapcsolata más képletek szerint is alakulhat (lásd Brubaker és mások 2006).

³⁶ Elsősorban a szociológia tanszék alkalmazottai.

„arra kell törekedjünk, hogy a politikai és az intellektuális nyilvánosságot mindenestől uraló történelmi (a legtöbbször persze csak historizáló) diskurzust, a szociológia nyelvével váltsuk fel. Ne a politikai/történelmi szöveg és beszéd legyen a diskurzus „kerete”, az episztemé hanem a szociológia.” (Magyari 2003, 143)

Más, a kilencvenes években szociológus körökben közkeletű, megfogalmazásban a szociológia feladata az lenne, hogy az „*átetnicizált*” kisebbségi közélet számára egy semleges, analitikus nyelvet biztosítson, mindegy tehermentesítve azt. A közéleti beszédmód „*de-etnicizálására*” vonatkozó – véleményem szerint meglehetősen utópisztikus és súlytalan – program ellenére, a mező számára létkérdés volt, hogy saját tárgyára rámutasson. Ez a rámutatás pedig nem lehetett független a módszertani apparátustól. A „romániai magyar társadalom” a szociológia számára akkor vált kézzelfogható entitássá, amikor bizonyos jellemzői az SPSS adatbázisokban megjelentek. A mérések a „társadalmat” a magyar erőcentrummal kommunikáló makro-szemlélet számára plasztikussá tették, a másik oldalon pedig ezen etnikailag lehatárolható entitást objektiváló eljárásként működtek.

Ezen a ponton közel kerülünk egyfajta társadalmi-konstrukcionista érveléshez. Ez az Erdéllyel foglalkozó irodalomban – számunkra leginkább felhasználható formában – Kántor Zoltánnál jelenik meg (Kántor 2000). Kántor azt javasolja, hogy a romániai magyar társadalmat, a Benedict Anderson (1991) féle elképzelt közösség analógiájára „elképzelt társadalomként” próbáljuk megragadni. Itt az elképzelt (*imagined*) alatt nem valamifajta fantazmagóriát kell értenünk, ami „valósággal” ellentétben áll, hanem társadalmilag konstruáltat. Az „elképzelt társadalom” fogalma nem azt takarja, hogy az ne lenne valóságos (hisz a szociológia által vizsgált társadalmi valóság minden eleme „konstruált”), hanem, hogy nem „Istentől és örök időktől adott”. Ha pedig nem az, akkor érdemes azokra a mechanizmusokra figyelni, amelyeken keresztül folyamatosan újratermelődik. Lényeges elem, hogy az újratermelődés folyamata egy hatalmi szempontból aszimmetrikus térben zajlik. Kántor – nagyon helyesen – arra mutat rá, hogy a „romániai magyar társadalom” nem „képzelt el” egy olyan, magát magyarként definiáló erőcentrum nélkül, amely erre az entitásra a diskurzív, politikai és intézményes befolyását ki akarná terjeszteni. Hangsúlyozzuk, hogy itt egy sajátos makro-perspektívában megalkotott társadalomképről van szó. Ennek a társadalomképnek a plauzibilitása, nem pedig a magyarként definiálható életvilágok szünnének meg Erdélyben a magyar erőcentrum hiányában.

A népszámlálások percepciója és a demográfia megerősödése

Romániában a rendszerváltást követően 1992-ben és 2002-ben tartottak népszámlálást. Mindkét census a magyar népesedés szempontjából kedvezőtlen demográfiai folyamatokra mutatott rá. Az 1992-es népszámlálás 1.624.959 magyart

mutatott ki, ami jóval alatta maradt az előzetes várakozásoknak.³⁷ A 2002-es népszámlálás szerint a magyarok száma Romániában 1.431.807 volt, ami tíz év alatt közel 200 ezer fős, 12 százalékos csökkenést jelent. Ezzel párhuzamosan a magyarok össznépelességen belüli aránya 7,2 százalékról 6,6 százalékra esett vissza.

A népszámlálásokat nem tekinthetjük egyszerű adatgyűjtési technikának, azok szorosan összefonódnak a társadalmi valóság reprezentációja és alakítása fölötti politikai harccal. Horowitz (1975) szerint az etnikailag megosztott társadalmakban, különösen, amennyiben a pártrendszer is az etnikai vonalak mentén tagolt, a népszámlálások hasonlónak válhatnak a választásokhoz.³⁸ Ezeket az adott etnikumokat képviselő elit „megnyerheti”, de „el is veszítheti”. Varga E. Árpád (1998, 220–240.) az 1992-es, Brubaker és szerzőtársai (2006, 151–163) pedig a 2002-es romániai népszámlálás kapcsán világítottak rá erre a tételre. Az erdélyi magyar politikai elit számára mindkét népszámlálás tétje az volt, hogy az általuk képviselt közösség súlyára rámutassanak. A népszámlálást megelőzően, a magyar nyelvű újságokon, köztéren elhelyezett plakátokon keresztül szabályos kampány folyt a magyar népelesség mobilizálása érdekében.³⁹ A választás-hasonlatnál maradván képletesen azt mondhatjuk, hogy a magyar politikai elit 1992-ben és 2002-ben is „elveszítette a népszámlálást”. Ez alatt azt értjük, hogy az eredmények mellett, hogy a magyar népelességet érintő kedvezőtlen folyamatokra rávilágítottak azzal, hogy elmaradtak az előzetes várakozásoktól, a magyar elitet kommunikációs szempontból kedvezőtlen helyzetbe hozták.

1992-ben a magyar politikai elit nyilvános stratégiája az eredmények tagadása volt. Ez logikus következménye volt az erdélyi magyar népelességre vonatkozó diskurzusok szerkezetének. A témát tudományos igénnyel megközelítő kutatók – és a közvélemény – az adathiány és a Román Statisztikai Hivatal közleményeivel szembeni széleskörű szkepszis közepette becslésekre hagyatkoztak.⁴⁰ Az elsősorban Magyarországon született tudományos közlemények az erdélyi magyarok számát (a mából visszatekintve) felülbecsülték, és Erdélybe visszaszivároga tovább erősítették

³⁷ Az erdélyi és magyarországi nyilvánosságban elterjedtek voltak a romániai magyarok számát 2 millió före, vagy ennél magasabb értékre tevő becslések.

³⁸ Kovács Éva (2004, 25–49.) a két világháború közötti csehszlovák népszámlálások kassai körülményeit elemezve állapította meg ugyanezt.

³⁹ A két népszámlálást kísérő etnopolitikai küzdelem különbségeit is ki kell emelnünk. Míg 1992-ben a végrehajtó hatóságok és szakemberek közleményei sem voltak mentesek az etnopolitikai felhangoktól (Varga 230., 64. lábjegyzet), addig 2002-ben az esemény számunka leginkább bürokratikus (rutin)feladatként értelmeződött (Brubaker és mások 2006, 152.). A feszültségek a második esetben, az akkor még Funar vezette Kolozsváron összpontosultak. Az 1992-ben 23, 2002-ben pedig 19 százalékban magyarul lakta városban a népszámlálás tétjét növelte a kisebbségi nyelvek használatát szabályozó törvény, ami a nyelvi jogokat a kisebbség adott településen belüli húszszázalékos arányához kötötte.

⁴⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy ebben a Román Statisztikai Hivatal sem ártatlan. Az 1977-es népszámlálás végleges eredményei ugyanis olyan csúsztatást tartalmaznak, amit csak 1990-ben, illetve 1992-ben korrigáltak. Az eredményeket a vonatkozó kötet az ún. „nemzetiség és anyanyelv szerinti” bontást tárgyalta. Az olyan eseteket, ahol a nemzetiség és az anyanyelv nem egyezett (és a kettő közül valamelyik a román volt) a kiadvány automatikusan a román nemzetiségűek (és anyanyelvűek) közé sorolta. Ezt a gyakorlatot egyedül a zsidó nemzetiség esetében nem alkalmazták. Az eljárás ráadásul nincs korrekt módon feltüntetve a módszertani útmutatóban. A kiadvány és az 1977-es népszámlálás nemzetiségi adatsorainak elemzését lásd Nyárádi R. (1998, 64–72) és Varga E. (1998, 72–117).

a 2 millió erdélyi magyar közkeletű toposzát. Ez az 1992-es népszámlálás után lehatárolta a politikai elit mozgásterét. Varga E. Árpádra hivatkozva emelhetjük ki a következőket:

„A népszámlálás szenttelen adatközlése egy, a Kós Károly-i Kiáltó Szó óta metaforikus jelentéstöbblettel bíró képet kezd ki: a kétmillió magyarországi, mellyel »minden időkből számolnia kell annak, aki szuverenitását reá kiterjesztette« [ezért – KT.] nem csodálhatjuk, ha a romániai magyarságot sokan olyan, szinte „fiktív népességként” jelenítik meg, amely nem a valóságos népesedési viszonyoknak megfelelően, hanem egy utópisztikus demográfiai modell tértől és időtől független törvényszerűségeinek megfelelően alakul.” (Varga E. 1998, 220).

Annak ellenére azonban, hogy a nyilvános megnyilatkozások szintjén ragaszkodott a 2 millió magyar toposzához, a politikai elit magatartását egyfajta kettősség jellemezte. Felvetődött ugyan egy alternatív népszámlálás (önszámlálás) lehetősége, de az (a politikai szereplők többsége előtt is) kezdettől fogva világos volt, hogy állami jogosítványok nélkül ennek megszervezése logisztikai szempontból képtelenség. Az ötlet a kilencvenes évek első felében *Nemzeti Kataszter* címszó alatt maradt napirenden. Ez alatt egy olyan jegyzéket értettek, amelyen – legalábbis elvben – minden romániai magyarnak szerepelnie kellett volna. A Nemzeti Kataszter körüli vitákat az tartotta életben, hogy az RMDSZ határozatai összekötötték azt, a vezetés és a megyei szervezetek többsége által tulajdonképpen nem kívánt, belső választások kérdésével.⁴¹ Ez utóbbi megvalósíthatóságát blokkolta az eleve kudarcra ítélt kataszter.⁴² Vagyis az „önszámlálással” és a kataszterrel kapcsolatos vitákat nem a népszámlálási eredményekkel szembeni valós szkepszis, hanem a belső választásokkal kapcsolatos RMDSZ-en belüli politikai ellentétek gerjesztették.

A népszámlálási eredmények hallgatolagos elfogadásáról árulkodik, hogy miután 1994-ben az RMDSZ kézhez kapta a népszámlálások hivatalosan azóta sem publikált településsoros nemzetiségi megoszlásait,⁴³ a belső struktúrák kialakításában épített ezekre az eredményekre. Így például a kongresszusi küldöttek területi leosztásában figyelembe vették a népszámlálási eredményeket és az RMDSZ által rendelt és a választási kampányok során felhasznált közvélemény-kutatások magyarokra reprezentatív mintáit is ez alapján alakították ki.⁴⁴ Ez utóbbiak a terepmunka során a

⁴¹ A belső választásokkal kapcsolatos alternatív technikai javaslatokat lásd Horváth–Magyari (1994). Bár a szövetség szerveit nem közvetlenül választják, jelenleg a parlamenti és önkormányzati jelölteket több helyi RMDSZ-szervezetben állórnás előválasztáson jelölik ki. Ezeket az előválasztásokon nem használják semmiféle a magyar választókat tartalmazó kataszterrel vagy regiszterrel.

⁴² Hozzá kell tennünk, az RMDSZ szerveit érintő választásokat lehetetlenné tevő kataszter ötletéhez az erre vonatkozó határozatok megvalósítását követelő belső ellenzék ragaszkodott. Lásd Toró (1994; 1999).

⁴³ Románia 1992-es (és 2002-es) településsoros nemzetiségi megoszlásai a mai napig nem érhetőek el semmilyen hivatalos publikációban. Az erdélyi megyékre vonatkozó adatokat Varga E. Árpád (1998b, 1999, 2000, 2001, 2002) rendszerezte és hozta nyilvánosságra.

⁴⁴ A hivatkozott közvélemény-kutatások mintavételének leírása megtalálható az Erdélyi Magyar Adatbankban (<http://kutasok.adatbank.transindex.ro/>).

kérdés megkezdését konvencionálisan a következő kérdéshez kötötték: „*Van-e ebben a háztartásban olyan személy, aki az 1992-es népszámlálás során magyarnak vallotta magát?*”⁴⁵ Vagyis a nyilvános megnyilatkozások ellenére a népszámlálási eredmények valójában meghatározták a politikai elit saját közösségéről alkotott reprezentációit.

2002-ben a népszámlálási eredmények ismét kevesebb magyart mutattak ki a vártnál.⁴⁶ A magyar politikai elit azonban ezúttal más nyilvános stratégián keresztül kísérelte meg kezelni a kialakult helyzetet. A népszámlálás előzetes eredményeinek közzétételét követően, 2002. július 12-én az RMDSZ egy szakmai tanácskozást hívott össze, amelyen a felső vezetésen és az Ügyvezető Elnökség munkatársain kívül társadalomkutatók vettek részt. A Szövetség elnöke és ügyvezető elnöke csak a tanácskozót követően, egy neves demográfus társaságában tartotta meg a népszámlálási eredményeket értékelő hivatalos sajtótájékoztatóját. A nyilatkozatok a népszámlálási eredményeket elfogadva és ezek elemzésére építve egy olyan átfogó stratégia kidolgozását ígérték, amely fokozza a magyar népesség reprodukív képességét, és ezzel hozzájárul a magyar intézményrendszer fenntarthatóságához (*Szabadság* 2002. július 13). Hangsúlyos volt, hogy a politikai érdekképviselő a stratégia kidolgozásában a társadalomtudományokkal kívánt együttműködni. Ugyanezt a szándékot erősítette meg az RMDSZ 2003-as kongresszusi határozata.⁴⁷

Az erdélyi magyar politikai elit a népszámlálásra adott válaszreakciói nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalomtudományos mezőn belül láthatóvá vált és megerősödött egy olyan kutatói pozíció, ahonnan az erdélyi magyar népességre sajátos rálátás nyílik. E pozíció meghatározói: (1.) saját tárgyát makroperspektívából szemléli, (2.) az etnikai változót kiemelten kezeli, pontosabban, a magyar etnikumról, mint külön elemezhető entitásról („társadalomról”,

⁴⁵ Az RMDSZ közvélemény-kutatásait irányító Horváth István közlése.

⁴⁶ Itt Veres Valér (2002) a népszámlálást közvetlenül megelőzően publikált tanulmányára kell utalnunk, aki a magyar népesség számát közel 100 ezer fővel magasabbra becsülte a népszámlálás által kimutatott értéknél. A népességfogyás nemcsak magyar, hanem országos vonatkozásban is nagyobb volt a vártól. A Nemzeti Statisztikai Hivatal, mivel a regisztrálatlan kivándorlást figyelmen kívül hagyta, 2002-re mintegy 700 ezer fővel számolta felül Románia népességét.

⁴⁷ Az RMDSZ VII., Szatmárnémetiben tartott kongresszusa 2003. február 2-án a következő határozatot fogadta el: *“A romániai magyarság utóbbi tíz évben bekövetkezett, közösségünk egészét érintő fogyása szükségessé teszi egy megfelelő népesedési politika kidolgozását, amit az RMDSZ a politikai szintéren képvisel és a közösségépítési munka során felhasznál. Stratégiánk megalapozása érdekében az RMDSZ társadalomtudományokkal foglalkozó szakemberek bevonásával folytatja az erdélyi magyarság fogyását előidéző sajátos, és a régió egészére jellemző demográfiai folyamatoknak, a társadalom helyzetének, mindannak az elemzését, ami a természetes fogyást, elvándorlást, illetve az asszimilációt előidéz. Az RMDSZ programjára alapozva, a kutatások eredményeire építve kell megfelelő stratégiát kidolgoznunk és megvalósítanunk az ifjúságpolitika, a minőségi oktatás biztosítása, önálló intézményrendszerünk bővítése, a munkahelyteremtés, a családpolitika, a magyarok által is lakott régiók gazdasági fejlesztése, a szociális helyzet javítása által, hogy nemzeti közösségünk jövőképeinek része lehessen a jólét bizonyossága, önazonosságunk megőrzésének hite. Célunkat széles körű társadalmi szolidaritásra alapozva, a történelmi magyar egyházak és az erdélyi magyar civil társadalom szervezeteivel közösen kívánjuk megvalósítani, az együttműködés a kölcsönös bizalom jegyében. Ennek érdekében a kongresszus megbízza az RMDSZ Ügyvezető Elnökségét a kérdéssel foglalkozó munkacsoport létrehozásával, amely szakmai alapot biztosít a romániai magyar közösség népesedési helyzetének javítása érdekében kifejtett politikai és társadalmi tevékenységnek.”* (RMDSZ VII. Kongresszusa: Határozat a romániai magyar népesség helyzetének javításáról).

„népességről”) beszél. További lényegi meghatározó, hogy a nevezett kutatói pozíció explicite vagy implicite egy magát magyarként meghatározó erőcentrumhoz és ennek (köz)politikai projektjeihez kötődik. Ebben kontextusban kiemelt szerepet kapott a demográfia, mint egy olyan nyelvezet, amely – legalábbis a hozzá fűzött remények szerint – képes a népesedési folyamatok leírására, és hozzájárulhat azok adminisztrálhatóvá tételéhez.

A 2002-es népszámlálást követően az erdélyi magyar demográfiai kutatásokat elsősorban az a törekvés határozta meg, hogy a diszciplína területileg körülhatárolható népeségekre (nemzetállamokra) kidolgozott fogalmi rendszerét és módszertanát alkalmassá tegyék egy más etnikumokkal keverten élő kisebbségi népesség vizsgálatára.⁴⁸ Magam két szempontból („technikailag”) sikeresnek értékelem a kísérletet.

Egyrészt ki kell emelnünk, hogy a hivatalos népmozgalmi és népszámlálási adatok tekintetében az erdélyi társadalomtudományos kutatás történetében egyedülálló adathalmaz áll a kutatók rendelkezésére. A statisztikai adatforrásokhoz való hozzáférés természetesen összefügg azzal, hogy RMDSZ a demográfiai vizsgálatokat közpolitikai prioritásként határozta meg.

Másrészt a vizsgálatok kísérletet tettek a demográfiai diszciplína elemi fogalmi és módszertani eszköztárának az adaptálására. Miután az erdélyi magyar kutatók a nyolcvanas években nem voltak abban a helyzetben, hogy a magyar népmozgalmi egyenleget megvonhassák, a téma a nyolcvanas évek második felében Magyarországon kibontakozó ún. „magyarságkutató” irodalomban került terítékre. A *Magyarságkutató Intézet* 1986-os megalapítása a „határon túli”, ezen belül pedig elsősorban az erdélyi magyarság iránt immár hivatalos szinten is megnövekedett érdeklődést jelzett. Az intézet körül kibontakozó vizsgálatok egyik alappilléret az (etno)demográfia képezte. A szövegeket olvasva azonban nyilvánvaló, hogy ezen sajátos „magyarságkutató” demográfia és a magyarországi *mainstream* demográfia között – a személyes átfedések ellenére – valójában nagyon kicsi lehetett a kommunikációs felület. Erre utal, hogy a „magyarságkutató” demográfusok a *mainstream*től eltérő nyelvet használtak, szinte egyáltalán nem tagolódtak be a demográfia meglévő intézményrendszerébe⁴⁹, és nem használták a diszciplína módszertani apparátusát. A mező illetően szerveződése a nyolcvanas évek Magyarországon egy olyan elem, ami bizonyos mértékig máig meghatározza azt a szemléleti keretet, amelyen keresztül az erdélyi magyarokat érintő népesedési folyamatokat értelmezték. Jó ideig a romániai magyarokra irányuló népesedési vizsgálatokat elsősorban nem a demográfiai diszciplína, hanem a „magyarságkutatás”

⁴⁸ A *Magyar Kisebbség* 2002/4-es számában Varga E., Horváth, Kiss, Szilágyi és Veres írásait; a 2004 március 5-én Kolozsvárott tartott konferencia előadásából készült tanulmánykötetet (Kiss, szerk. 2004) és az erdélyi magyar népesség előszámlálásával foglalkozó köteteket (Hablicsek–Tóth–Veres 2005; Csata–Kiss 2007).

⁴⁹ Hangsúlyozzuk, hogy nem személyekről, hanem a mező szerkezetéről beszélünk. A magyarságkutatás és a *mainstream* demográfia nyelvezetének szétartásával kapcsolatos állítás akkor is tartható, ha voltak *mainstream* demográfusok, akik foglalkoztak az erdélyi magyarsággal és voltak „magyarságkutatók”, akik demográfusok lettek.

integrálta, ami a problémafelvetéstől az alkalmazott módszertanig alapjaiban határozta meg azok jellegét. A kutatások „technikai” értelemben vett sikerességét jelzi, hogy ez a helyzet átalakulóban van.

Ki kell emelnünk a kohorsz-komponens modell adaptálására tett kísérletet, amire az utóbbi évek népesség-előreszámításai támaszkodtak. A módszer adaptációjával, illetve a demográfiai modellekkel kapcsolatban azonban két lényeges (és egymással összefüggő) probléma merül fel: (1.) Mi (legyen) az etnikai változó helye a demográfiai magyarázatokban és modellekben? Milyen tényezők határozzák meg, hogy erdélyi/romániai magyar népekről beszélünk? (2.) Mennyiben „adminisztrálhatók” ténylegesen ennek a népességnek a határai a demográfia fogalmi apparátusán keresztül?

Az etnikai változó helye

A demográfiai elemzésben az etnikai változó helyét a modellválasztás határozza meg. A kérdés, hogy milyen népekről beszélünk, milyen csoportok népesedését hasonlítjuk össze? A kérdés korántsem „ártatlan” és nagymértékben zavarja a tisztánlátást, hogy az erre adott válaszban sokszor szétválaszthatatlanul összekeverednek a politikai jellegű és az szakmai érvek.

A szakmai érvrendszer felől közelítve, Vladimir Trebici kijelenti, hogy *népekről* csak abban az esetben érdemes beszélnünk, amennyiben ehhez az entitáshoz csatolunk egy olyan kulturálisan közvetített modellt, amely a reprodukció mikéntjét meghatározza. Továbbmenve *alpopulációkról* és az ezek közötti összehasonlításról beszélni, akkor értelmes, ha ezekhez az entitásokhoz joggal társíthatunk a reprodukív viselkedés eltéréseit meghatározó szubkulturákat (Trebici – Ghinoiu 1986, 117). Ez minden demográfiai elemzés alapelve. Egy kissé tankönyvízü példával, a szőke hajúak, vagy a kékszeműek népesedéséről beszélni elvben lehetséges, mégis teljesen érdektelen. A probléma abból adódik, hogy a fent vázolt viszony könnyen megfordul. Vagyis, miután a demográfiai elemzés egységét kijelöljük, azaz statisztikai eszközökkel megkonstruálunk egy népeket e mögé kimondva vagy kimondatlanul egy olyan sajátos reprodukációs modellt képzelünk.⁵⁰

De mi a helyzet Erdéllyel és mi a helyzet a romániai magyarokkal? Elsősorban az hogy a modellválasztás, az elemzés egységét képező népek kijelölése nem pusztán „jámbor akadémikusok” ügye. A mögött hogy a 2002-es népszámlálást követően az erdélyi magyar társadalomkutatók az erdélyi magyarokat mint népeket

⁵⁰ Brubaker a csoport és a kategória fogalmak közti különbségtéves fontosságát hangsúlyozza: „Ha csoport alatt olyan lehatárolt közösséget értünk, amelynek tagjai kölcsönösen hatnak egymásra, kölcsönösen felismerik egymást, egymásra orientáltak, hatékonyan kommunikálnak, szolidaritást éreznek egymás iránt, kollektív identitással rendelkeznek és képesek összhangban cselekedni - de még akkor is, ha kevésbé igényes csoportkritériumokat állítunk fel -, világos kell legyen, vagy a kategória nem csoport. Legjobb esetben is csak a csoportalakítás vagy «csoportként létezés» lehetősége van meg benne” (Brubaker 2001). A demográfiai elemzés ebben az értelemben kategóriákkal dolgozik, amelyekről azonban gyakran reflektálatlanul azt feltételezi, hogy csoportként működnek.

tételezik, egy világos (etno)politikai koncepció áll.⁵¹ Amikor a magyar társadalomkutatók vizsgálatuk keretében az erdélyi magyar népességet jelöljük, akarva akaratlanul ezzel koncepcióval azonosulnak. Ez önmagában természetesen nem probléma. A kérdést azért érdemes tudatosítani, hogy amennyire lehet elkerüljük az etnikai változó magyarózóerejének reflektálatlan reifikálását.

Az etnikai változó demográfiai modelleken belüli kiemelése ellen a leggyakoribb érv, amelyik a reprodukciós különbségek regionális szerveződését hangsúlyozza. Traian Rotariu (1993) nyomán, kolozsvári demográfusok gyakran *a priori* kijelentik, hogy a demográfiai viselkedés különbségei – illetve a mögöttük feltételezett eltérő kulturális minták – Erdélyben regionális és nem etnikai törésvonalak mentén tapinthatók ki:

„Megállapítható tehát, – és ezt a jelenlegi tendenciákra is érvényesnek tételezzük fel –, hogy Erdélyben belül a termékenység regionális eltérései jelentősebbek, mint a nemzetiség szerinti különbségek. Más kérdés az, hogy egyik régióban igen kevés román él (Kelet-Erdély – Székelyföld), máshol pedig magyarok élnek kevesen (Dél-Erdély és a Bánság), így az erdélyi nemzetiségi átlagokhoz az egyes régiók más-más mértékben járulnak hozzá.” (Veres 2004, 46.).

Ebből gyakran vonják le azt a következtetést, hogy az egyes etnikumok külön népességként való vizsgálata félrevezető. Másik lehetséges (és plauzibilis) érv, hogy a reprodukciós modellek nem etnikai csoportok, hanem társadalmi rétegek szerint különböznek.

Le kell szögeznünk tehát, hogy az etnikai változó kiemelése és a 2002 utáni demográfiai vizsgálatok által felvállalt elemzői pozíció az azt meghatározó (etno)politikai projektek következménye. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szóban forgó pozícióból feltáruló társadalmi valóság (a romániai magyar népesedés) azoknak a politikai törekvéseknek a fényében válik relevánssá, amelyek az erdélyi (magyar) társadalmat etnikai-nemzeti alapon akarják intézményesíteni. Példaként: egy, az erdélyi magyar népességre végzett előreszámítás a magyar nyelvű oktatási rendszer tervezése során válik érdekessé. Itt a modellválasztásnál másodlagos, hogy a reprodukciós magatartás különbségei regionálisan vagy rétegenként különböznek, a magyar nyelvű iskolahálózat tervezését az etnikailag tagolt modell fogja segíteni.

Másrészt persze azt is érdemes újra leszögezni, hogy a demográfiai, vagy tágabban értelmezve a társadalomtudományos modellalkotás egy másik értelemben sem független a társadalom etnikai alapú intézményesítését célzó politikai projekttől. A leírások ugyanis amellet, hogy a politikai tervezést segítik, közrejátszanak abban, hogy a valóság reprezentációi egy bizonyos formában termelődnek újra, ezáltal pedig, mint már jeleztük, objektivációs eljárásaként működnek. Itt a társadalomtudományos modellalkotásra is érvényes a Brubaker és szerzőtársai (2006, 207) által tett

⁵¹ Ez az amit Kántor Zoltán (2002) kisebbségi nemzetépítésnek nevez.

megállapítás miszerint az etnicitás leginkább a társadalmi valóság észlelésének egy lehetséges módja, egy olyan diskurzív és kognitív keret, ami egyben a társadalmi cselekvést is orientálja.

A makro-perspektíva korlátai

Az etnikai változót kiemelten kezelő demográfiai modellel kapcsolatban azonban egy pragmatikus szinten merülnek fel kételyek. Kérdés, hogy a demográfia fogalmi eszköztára, amit egy nemzetállam területi szempontból körülhatárolható népességének a leírására dolgoztak ki, ténylegesen alkalmazható-e egy kisebbségi közösség esetében? Amennyiben ezen keresztül próbáljuk a közpolitikai cselekvést segíteni, nem dezorientáljuk-e valójában?

Egyrészt a makro-szociológia és a demográfia – mivel fogalmi rendszerük történetileg a nemzetállami szerveződéshez kötődik – meglehetősen feszes keretbe foglalja a megengedhető asszociációkat. Ezen a szinten három alapvető problémát kell kiemelnünk.

(1.) A modern szociológia társadalomfogalmának – amihez a demográfiai, illetve a makro-perspektívájú szociológia teljes módszertani apparátusa kapcsolódik – alapvető összetevője a *territorialitás*. Ludger Pries (2002) a modern szociológia társadalomfogalmát „konténertársadalomnak” nevezi, amely alatt egy olyan átfogó mintázatot (tartályt) ért, amely ideáltipikusan mindent magába foglal, amely egy adott területen van. Ez a terület pedig a modern nemzetállam tere, amely folytonos és homogén. A romániai magyar társadalmat lehetetlen így reprezentálni. Ha ez utóbbit vizualizálni akarjuk, akkor egy olyan Erdélyt ábrázoló etnikai térkép jelenik meg a szemünk előtt, amelyen csak a magyarok vannak feltüntetve. Térképünkön lesznek sötétebb, vagyis sűrűbben lakott és világosabb, gyéribben lakott területek, és lesznek olyan területek is, amelyek lakatlanok.⁵² Az így reprezentált társadalom tere semmi esetre sem homogén, és nem értelmezhető úgy, hogy magába foglalná azokat az interakciókat és társadalmi viszonyokat, ami tagjai közt fennáll.

(2.) Ehhez kapcsolódik – és perspektivikusan még több kellemetlenséget okoz –, hogy az erdélyi magyar társadalomban igen nehezen értelmezhető a *rétegződés kérdése, a státusok rendszere*. Hogyan beszélhetünk a romániai magyar társadalom rétegződéséről, amikor nehéz elképzelni, hogy a mobilitás és a státusreprodukció stratégiái minden esetben ezen az elképzelt entitáson keresztül valósulnak meg. Ha pedig rétegződési elveket és státusrendszert nem tudunk hozzárendelni, akkor nehezen beszélhetünk az erdélyi magyarságról mint társadalomról.

(3.) Szűkebben a *demográfia* vonatkozásában két ponton vetődnek fel kérdések a migráció és az etnikai keveredés kapcsán. Az első pont a *migráció* kérdésköre. A demográfia érdeklődésének homlokterében hosszú időn keresztül elsősorban a születések és a halandóság kérdésköre állt. Az előrejelzések és a modellszámítások ennek megfelelően a zárt népesség modelljéből indultak ki. A migráció vizsgálata a demográfiai diszciplínán belül azzal párhuzamosan értékelődött fel, hogy az európai

⁵² Vagy ahogy a régi térképeken megjelenik: „itt oroszok laknak”.

országok többségében a termékenység az egyszerű újratermelődéshez szükséges szint alatt stabilizálódott. Annak ellenére, hogy ma a migráció helyenként már jelentős szerepet kap a modellekben, a demográfia ezt a tényezőt nagyon kis mértékben vagy egyáltalán nem tudja előre jelezni. A szülésnek és a halálnak, annak ellenére, hogy egy sor társadalmi és kulturális tényező befolyásolja, az emberi életcikluson belül biológiailag meghatározott helye van. A kohorsz-komponens módszer előrejelző képessége jórészt ebből a tényből következik. Míg a születések vagy különösképpen az elhalálozások számát középtávon viszonylag nagy biztonsággal előre tudjuk jelezni, a migráció várható alakulásával kapcsolatban akár egy-két éves időtávban is a sötétben tapogatózunk. Másrészt a transznacionális migráció irodalmában (és ezt saját kutatásaink is megerősítik) hangsúlyos a tétel, hogy az új migrációs formák megjelenésével a népesség nemzetállami térhez kötött fogalma kérdőjeleződik meg.

A másik pont az etnikai keveredés, az etnikai határátlépések problémája. Amennyiben a migráció kérdésköre szétfeszíti a demográfia fogalmi keretét, az végképp kérdés, hogy azt miképpen tudjuk működtetni egy olyan kisebbségi népesség esetében, amelyet képtelenek vagyunk a nemzetállami népesség analógiájára territorializálni.

Hivatkozott irodalom:

Anderson, Benedict: 1991 [1983]. *Imagined Communities. Reflexions on Origin and Spread of Nationalism*. London – New York: Verso.

Andorka Rudolf: 2001. A dél-dunántúli egykekeutatók története. In: U.ő. *Gyermek, család, történelem*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 13-30.

Bárdi Nándor: 2004. *Tény és való*. Pozsony: Kaligramm.

Baumann, Zygmunt: 2001. Szociológia és felvilágosodás. *Magyar Lettre Internationale* 40, 26-29.

Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas: 1998. *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: Józsefvárosi Könyvtár.

Biró A. Zoltán és mások: 1995. Változás és/vagy stabilitás. A romániai magyar társadalom szerkezetének és működésének fontosabb komponenseiről. In: Turós Endre (szerk.) *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda: Pro Print 13-45.

Biró Zoltán - Gagy József - Péntek János (szerk.): 1987. *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest: Kriterion.

Bokor Zsuzsa: 2005. Promiszkus úrinőből futóbarcás, futóbarcásból hivatásos prostituált. Technikák a prostituáltak marginalizálására és a nemzeti térből való kizárására *Regio* 2005/3, 47-66.

Bottoni, Stefano: 2005. A sztálini „kis Magyarország” megalakítása. In. Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda: Pro-Print, 307-354.

Bourdieu, Pierre: 1998. Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. In. Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 174-186.

Bourdieu, Pierre: 2001. *A gyakorlati észjárás. A cselekvés elmélete*. Budapest: Napvilág.

Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: 2006. *National Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Brubaker, Rogers 2001. Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001, 7-8, 60-66.

Bucur, Maria: 2005. *Eugenie și modernizare în România interbelică*. Iași: Polirom.

Csata István – Kiss Tamás: 2007. *Népesedési perspektívák. Az erdélyi magyar népesség regionálisan tagolt előreszámítása húsz és harminc éves időtávra*. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség.

Denett, Daniel: 1998. *Az intencionalitás filozófiája*. Budapest: Osiris.

Gagy József 1997. És miként a fának szerves tartozéka. *Beszélő* 1997/2, 84.

Gagy József: 2004a. *A krízis éve a Székelyföldön*. Csíkszereda: Pro-Print.

Gagy József: 2004b. Centralizációs kísérlet az ötvenes években. Hatalom, értelmiségiek, társadalom a Magyar Autonóm Tartományban. *Látó* 2004/7.

Gagy József: 2005a. A szocialista modernizáció kezdetei Románia egy elmaradott régiójában. Hatalom, szakértelem, átalakulás. In. Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda: Pro-Print, 445-477.

Gagy József: 2005b. Tata és társai. A második világháború utáni hatalomváltás, az új vezetők és a közösség egy székelyföldi faluban. In. Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda: Pro-Print, 17-64.

Ghetău, Vasile: 1978. Speranța de viață a populației din România. *Viitorul Social* 1978/1, 142-152. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf608.pdf

Hablicsek László – Tóth Pál Péter – Veres Valér: 2005. *A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása, 1991–2021*. Budapest: KSH – Népeségkutató Intézet.

- Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes: 1990. Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. In Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986. In. *A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos vitáiülése. Budapest, 1988. június 2.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet, 1990. 13–125. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf632.pdf
- Herédi Gusztáv: 1971. Tűnődés gyermekről, családról. *Korunk* 1971/9 1291-1304. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf591.pdf
- Herédi Gusztáv: 1978. Állandó kérdésünk: a népszaporulat. *Korunk* 1978/1, 28-30. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf593.pdf
- Herédi Gusztáv: 1986. Az élet érdekében. Házasságról, családról, gyermekről, elfogultan. In. *A Korunk Évkönyve*. Kolozsvár, 27-52. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf603.pdf
- Horowitz, Donald: 1975. Ethnic Identity. In. Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P. (ed.): *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 111-140.
- Horváth István – Magyarai Nándor: 1994. Belső választások lebonyolításának módszertanáról. *Szövetség* 1994 május, 16-18.
- Horváth István 2002: A migráció hatása a népesség előszámítására. *Magyar Kisebbség* 2002/4, 24-35.
- Horváth István: 2005. Változó környezet, állandó trendek? In. U.ő. (szerk.) *Erdélyi és Magyarország közötti migrációs folyamatok*. Kolozsvár: Scientia, 9-133. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf593.pdf
- Imreh István (szerk.): 1978. *Változó valóság*. Bukarest: Kriterion.
- Kántor Zoltán: 2000. Kisebbségi nemzetépítés - a romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio* 2000/ 3, 219-241.
- Kiss Tamás (szerk.): 2004. *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség.
- Kiss Tamás: A népességfogyás "kontextusa" - válasz Varga E. Árpád vitaindító tanulmányára. *Magyar Kisebbség* 2002/4, 36-59.
- Kligman, Gail: 2000. *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*. București: Humanitas.
- Kocsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter: 1991. *Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kósa-Szánthó Vilma: 1974. Családszociológiai vizsgálat a sepsiszentgyörgyi Lícium lakónegyedben. *Korunk*. 1974/1 104-114, ill. 1974/5, 578-594. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf594.pdf

Kovács Éva. 2004. *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között*. Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Liliacrum Aurum.

Kuczi Tibor: 1992. Szociológia, ideológia, közbeszéd. In. Kuczi Tibor – Becskeházi Attila: *Valóság '70*. Budapest: Scientia Humana, 9-113.

Lőrincz D. József: 2004. *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Csíkszereda: Pro-Print.

Lőrincz D. József: é.n. *A folklorizmus kutatás általános kérdései*. (Kézirat)
<http://lorincz.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=55&p=4452>

Magyari Nándor László: 2003. Közelítések a romániai magyar szociológia mai helyzetéhez. *Erdélyi Társadalom* 2003/1, 133-145.

Mannheim Károly: 1996. *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.

Mikecs László: 1941. *Csángók*. Budapest: Szent István Társulat.

Niedermüller Péter: 1994. Paradigmák és esélyek. Avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika* 13/14, 87-129.

Novák Zoltán: 2005. A Magyar Autonóm Tartomány elitjének kialakulása és szerveződése. In. Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda: Pro-Print, 380-398.

Nyárádi R. Károly 1998. *Erdély népesedéstörténete*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=466>

Oláh Sándor: 2001. *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949-1962)*. Csíkszereda: Pro-Print.

Oláh Sándor: 2005. Kivizsgálás. Egy zürzavaros történet álnok szereplőkkel. In. Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda: Pro-Print, 287-305.

Pallas Nagy Lexikona, oláhok szócikk.

<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/076/pc007671.html#2>

Pries, Ludger: 2002. *The spatial spanning of the social: Transnationalism as a challenge and chance for social sciences*. Paper presented at the International Workshop Transnationalism: New Configurations of the Social and the Space (6th and 7th of September 2002). Bochum: Ruhr-Universität.

RMDSZ VII Kongresszusa: Határozat a romániai magyar népesség helyzetének javításáról. <http://www.rmdsz.ro/images/documents/49/hu.pdf>

Rotariu, Traian: 1993. Aspecte demografice în Transilvania la începutul secolului al XX-lea. *Sociologie Românească*, 1993/2, 171-186.

- Scott, James: 1996a. Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* 23-24, 109–130.
- Scott, James: 1996b. Erős-e a hamis tudat? *Replika* 23-24, 81–108 .
- Semlyén István (szerk): 1982. *Népességrobbanás – egyke*. Bukarest: Kriterion.
<http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=599>
- Semlyén István: 1980a. *Hétmilliárd lélek*. Bukarest: Kriterion.
- Semlyén István: 1980b. Országos és nemzetiségi népességgyarapodás. In. *A Korunk évkönyve*. Kolozsvár, 41-87. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf598.pdf
- Szabadság* 2002. július 13. Köllő Katalin: Tanácskozás a megmaradás stratégiájáról. Megállítható-e a magyarság létszámának csökkenése?
- Szabó Zsolt: 1976. Irányított néprajzi gyűjtő-versenyek általános iskolás tanulókkal. In. Dr. Kós Károly (szerk.): *Népismereti dolgozatok*. Bukarest: Kriterion, 73-84.
- Szilágyi N. Sándor: 2002. Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség* 2002/4, 64-96.
- Toró T. Tibor: 1994. Szövetség Gondolatok az erdélyi (romániai) magyarság közösségi kataszterének összeállításáról Szövetség 1994 június, 14-17.
- Toró T. Tibor: 1999. Szövetségi belső választások: egyszerű tisztújítás vagy az „erdélyi magyar parlamentarizmus” rehabilitációjának kísérlete. *Magyar Kisebbség* 1999/4, 153-164.
- Trebici, Vladimir –Ghinoiu, Ion: 1986. *Demografie și etnografie*. București Editura Științifică și Enciclopedică. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=609>
- Trebici, Vladimir: 1981. Dezvoltarea demografiei ca știință în România. *Viitorul Social* 1981/4, 651-666.
- Trebici, Vladimir: 1988. Demografia între știință și acțiune socială. *Viitorul Social* 1988/1, 69-74.
- Trebici, Vladimir: 1989. Demografia între istorie și sociologie. *Viitorul Social* 1989/1 44-45.
- Varga E. Árpád: 1998. *Fejezetek Erdély népesedéstörténetéből*. Budapest: Püski.
- Varga E. Árpád: 1998b, 1999, 2000, 2001, 2002. Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850-1992). I.-V. kötet. Csíkszereda: Pro-Print.
- Varga E. Árpád: A romániai magyarság népességcsökkenésének okairól. *Magyar Kisebbség* 2002/4, 3-16.

Várhegyi István: 1980. Város és etnikum. In. *A Korunk évkönyve*. 173-186.
http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf597.pdf

Veres Valér: 2002a. A romániai magyarság létszámcsökkenésének okai a 20. század utolsó negyedében. *Korunk* 2002/2, 4-18.

Veres Valér: A romániai magyarok 2002. évi lélekszámáról. *Magyar Kisebbség* 2002/4, 97-108.

Veress Gyula: 1957. A magyar Autonóm Tartomány népmozgalmának egyes kérdései. *Korunk* 1957/11, 1478-1483.
http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf588.pdf

Web 10. szám: 2002. , 65–70.